

CBMM Projekat

Jačanje kapaciteta institucija Republike Srbije
za upravljanje migracijama i reintegraciju povratnika

International Organization for Migration
Međunarodna organizacija za migracije

UTICAJ DEMOGRAFSKIH I MIGRACIONIH TOKOVA NA SRBIJU

Projekat finansira Evropska unija preko Delegacije Evropske unije u Republici Srbiji

CBMM Projekat

Jačanje kapaciteta institucija Republike Srbije
za upravljanje migracijama i reintegraciju povratnika

International Organization for Migration
Međunarodna organizacija za migracije

UTICAJ DEMOGRAFSKIH I MIGRACIONIH TOKOVA NA SRBIJU

Projekat finansira Evropska unija preko Delegacije Evropske unije u Republici Srbiji

Izdavač:

Međunarodna organizacija za migracije – Misija u Srbiji
Projekat „Jačanje kapaciteta institucija Republike Srbije
za upravljanje migracijama i reintegraciju povratnika“ (CBMM)

Adresa: Držićeva 11, 11000 Beograd

Telefon/faks: (+381) 11 2421 367 / (+381) 11 2412 739

Email: cbmmserbia@iom.int

www.iom.int

Pripremio Centralno-evropski forum za istraživanje migracija
i stanovništva, MOM Varšava za MOM Srbije

Autori:

Marek Kupiszewski, Dorota Kupiszewska, Vladimir Nikitović

Lektura i korektura:

Ivanka Andrejević

Štampa:

Dosije Studio, Beograd

Tiraž:

200

ISBN 978-86-85003-13-4

Sva prava zadržana. Umnožavanje, kopiranje i distribucija ove publikacije u celini ili bilo kog njenog dela su mogući samo uz prethodnu pismenu saglasnost izdavača. Stavovi izneti u ovoj publikaciji ne izražavaju nužno stavove Međunarodne organizacije za migracije.

Objavljivanje ove publikacije je podržala Evropska unija. Stavovi izneti u ovom dokumentu ne izražavaju nužno stavove Evropske unije.

(The publishing of this document was done with the support of the EU. The views expressed in this document do not necessarily reflect the positions of the EU.)

Sadržaj

Izrazi zahvalnosti	8
Skraćenice	9
1. Uvod	11
2. Pregled metoda istraživanja i pokazatelja	12
3. Dosadašnji demografski, migratorni trendovi i trendovi ekonomske aktivnosti, i scenariji za budućnost	17
3.1. Fertilitet	18
3.2. Mortalitet	24
3.3. Migracije	33
3.4. Ekonomska aktivnost	48
4. Rezultati i političke implikacije prognoza i simulacija stanovništva i radne snage	56
4.1. Smanjenje broja stanovnika i radne snage	56
4.2. Starenje stanovništva i radne snage	61
4.3. Uticaj migracija na budući razvoj stanovništva	69
5. Procena uticaja odabranih mera politika	73
5.1. Pretpostavke za ispitivanje osetljivosti dinamike stanovništva i radne snage na različite mere politika	73
5.2. Analiza rezultata simulacija u scenarijima politika	78
5.3. Koje bi mere politike imale najdelotvorniji odgovor na populacione promene?	87

6. Zaključak	91
Literatura	94
Aneks – Pitanja u vezi sa podacima i procenama	101
Procena početnog broja stanovnika	101
Demografska statistika	102
Podaci i procene koje se odnose na migracione tokove	103

Pregled tabela

Tabela 1. Spisak prognoza, simulacija i njihovih pretpostavki.....	13
Tabela 2. Stanovništvo i komponente kretanja stanovništva u Srbiji, 2005–2011.....	18
Tabela 3. Procene prosečnih migracionih tokova na godišnjem nivou između Srbije (isključujući Kosovo/UNSCR 1244) i najbitnijih zemalja odredišta, 2008–2010..	40
Tabela 4. Izabrani pokazatelji razvoja stanovništva i radne snage u <i>status quo</i> simulaciji, kao i u „optimističkoj“ i „pesimističkoj“ prognozi, 2011–2041.	57
Tabela 5. Odabrani pokazatelji razvoja stanovništva i radne snage u simulaciji „bez migracija“ i u „optimističkoj“ prognozi, 2011–2041.	71
Tabela 6. Kretanje odabranih pokazatelja stanovništva i radne snage kao posledica migracije u „optimističkoj“ prognozi, 2041.....	72
Tabela 7. Odabrani pokazatelji razvoja stanovništva i radne snage u četiri simulacije politika i „optimističkoj“ prognozi, 2011–2041.	80
Tabela 8. Odabrani pokazatelji stanovništva i radne snage u „optimističkoj“ prognozi i u četiri simulacije politika zajedno sa njihovom delotvornošću, 2041.	90
Tabela 9. Migracioni tokovi iz/u Srbiju, Kosovo/UNSCR 1244 i Crnu Goru prema šest odabranih evropskih zemalja, prosek za period 2009–2010.	109

Pregled grafikona

Grafikon 1. Stope fertiliteta u Srbiji, 1950–2010.....	20
Grafikon 2. Registrovana i prognozirana stopa ukupnog fertiliteta (SUF)	22
Grafikon 3. Prognozirane specifične stope fertiliteta po starosti (na 1.000), 2011–2015. i 2036–2040.	24
Grafikon 4. Očekivano trajanje života pri živorodenju u Srbiji, 1950–2010.	25
Grafikon 5. Izravnate specifične stope mortaliteta po starosti kod stanovništva Srbije, 1950–2010.....	27
Grafikon 6. Registrovano i prognozirano očekivano trajanje života pri živorodenju	31
Grafikon 7. Registrovane i prognozirane specifične stope mortaliteta po starosti (na 1.000)	32
Grafikon 8. Prognozirane neto stope migracije (na 1.000).....	47
Grafikon 9. Stope ekonomske aktivnosti prema polu i petogodišnjim starosnim grupama (15–65+), 2010. ..	51
Grafikon 10. Stope ekonomske aktivnosti prema petogodišnjim starosnim grupama, 1981, 2002, 2010.....	52
Grafikon 11. Pretpostavljene stope ekonomske aktivnosti (na 100), prema starosti i polu, 2011. i 2041.....	54
Grafikon 12. Stanovništvo i radna snaga (u 1.000) u „optimističkoj“ i „pesimističkoj“ prognozi kao i u <i>Status quo</i> simulaciji.....	59
Grafikon 13. Starosna struktura stanovništva i radne snage, „optimistička“ prognoza, 2011. i 2041.....	63
Grafikon 14. Izabrani pokazatelji razvoja stanovništva i radne snage u <i>status quo</i> simulaciji i u „optimističkoj“ i „pesimističkoj“ prognozi, 2011–2041.	67

Grafikon 15. SUF u simulaciji <i>visokog fertiliteta</i>	75
Grafikon 16. Stope neto migracije (na 1000) u simulaciji <i>povećane neto migracije</i>	76
Grafikon 17. Stope ekonomske aktivnosti u 2041. godini u simulaciji <i>visoke ekonomske aktivnosti</i>	77
Grafikon 18. Razvoj stanovništva i radne snage prema četiri simulacije politika za period 2011–2041.....	79
Grafikon19. Starosna struktura (%) u <i>optimističkoj</i> prognozi i scenarijima politika za 2041. godinu	82
Grafikon 20. Odabrani pokazatelji starosne strukture stanovništva i radne snage u četiri simulacije politika, u periodu 2011–2041.	85

Izrazi zahvalnosti

Ova studija izrađena je u okviru projekta „*Jačanje kapaciteta institucija Republike Srbije uključenih u upravljanje migracijama i reintegraciju povratnika*“, koji finansira Evropska unija, a sprovodi Međunarodna organizacija za migracije Beograd u saradnji sa Komesarijatom za izbeglice Republike Srbije. Autori su, kao deo ovog projekta, sproveli studiju o uticaju demografskih i migracionih tokova u Republici Srbiji. Autori izražavaju svoju veliku zahvalnost gospodinu Gregoaru Gudstajnu (*Gregoire Goodstein*), šefu Misije Međunarodne organizacije za migracije u Beogradu, i gospodinu Tomasu de Kataldu (*Tommaso de Cataldo*), međunarodnom ekspertu za upravljanje migracijama pri ovoj Misiji, za pruženu pomoć i podršku u ovom istraživanju. Izraze zahvalnosti za pružene demografske statističke podatke upućujemo takođe i gospođi Gordani Bjelobrk, šefovici Odseka za demografiju Republičkog zavoda za statistiku Republike Srbije (RZS).

Skraćenice

- BDP – bruto domaći proizvod
- CIA – *Central Intelligence Agency* (Centralna obaveštajna agencija)
- EFTA – *European Free Trade Association*
(Evropska asocijacija za slobodnu trgovinu)
- EU – Evropska unija (*European Union*)
- GRS – *The Government of the Republic of Serbia*
(Vlada Republike Srbije)
- GUS – *Główny Urząd Statystyczny* (Centralni zavod za statistiku)
- IRL – interno raseljena lica
- KCKM – Koordinacioni centar za Kosovo i Metohiju
- KEZ – koeficijent ekonomske zavisnosti
- KIRS – Komesarijat za izbeglice Republike Srbije
- KZS – koeficijent zavisnosti starih
- MOM – Međunarodna organizacija za migracije
- NATO – *North Atlantic Treaty Organization*
(Severnoatlantski savez)
- NSZ – Nacionalna služba za zapošljavanje
- NUTS – *Nomenclature des unités territoriales statistiques*
(Nomenklatura statističkih teritorijalnih jedinica)
- RZS – Republički zavod za statistiku Srbije
- SUF – stopa ukupnog fertiliteta
- UNHCR – *United Nations High Commissioner for Refugees*
(Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice)

1. Uvod

Srbija se, kao i gotovo sve evropske zemlje, suočava sa stalnim starenjem stanovništva usled niskog fertiliteta i porasta očekivanog trajanja životnog veka. Istovremeno, stope ekonomske aktivnosti niže su nego u mnogim drugim zemljama. Ukupno stanovništvo Srbije u opadanju je usled negativnog prirodnog priraštaja i emigracije. Da li će se ovi procesi nastaviti u budućnosti? Kako se fertilitet, mortalitet i ekonomska aktivnost mogu razvijati i kako će se to odraziti na obim i strukturu stanovništva i radne snage? Kakav može biti uticaj potencijalnog članstva Srbije u Evropskoj uniji? Konkretno, kakvi su potencijalni scenariji migracije i koje su njihove posledice? Koje politike mogu biti najdelotvornije kao protivteža starenju stanovništva i potencijalnom deficitu radne snage?

Kako bi pružili odgovore na ova pitanja demografski eksperti iz Centralno-evropskog foruma za istraživanje migracija i stanovništva, Međunarodne organizacije za migracije (MOM) Varšava i Instituta društvenih nauka u Beogradu, sproveli su studiju uticaja koja omogućava bolje razumevanje posledica demografskih i migratornih trendova u Srbiji, i to srednjoročno (30 godina). Ova publikacija daje prikaz istraživanja sprovedenog u okviru ove studije i njenih rezultata. U poglavlju 2 opisani su metodi istraživanja usvojeni u ovoj studiji i definisani njeni osnovni pokazatelji. Poglavlje 3 sadrži pregled prethodnih demografskih, migratornih trendova i trendova ekonomske aktivnosti, i opis pretpostavki za predstojeći period koje su usvojene u projekcijama. Rezultati projekcija, uključujući i razmatranje uticaja migracija, prikazani su u Poglavlju 4. Poglavlje 5 razmatra različite pravce razvoja politike. U Aneksu su razmotrena pitanja koja se tiču izabranih podataka.

2. Pregled metoda istraživanja i pokazatelja

Pitanje budućeg razvoja ekonomije ili stanovništva od suštinske je važnosti za svaku instituciju koja se bavi formulisanjem ekonomskih i demografskih politika. Očigledno je da nam budućnost nije poznata pa stoga pribegavamo raznim tehnikama projektovanja, bilo na ekspertskoj osnovi i heurističkom modelu, bilo na modelu koji se zasniva na statistici i matematici. Statističko-matematički model nezamenljiv je u demografskim projekcijama zbog uobičajenog zahteva da predvidi ne samo ukupnu veličinu stanovništva, već i njegove različite karakteristike poput lokacije (stanovništvo prema regionu), starosti, pola, obrazovanja, ekonomske aktivnosti, itd. Modeli korišćeni u modeliranju dinamike stanovništva razmatraju komponente kretanja – promenljive poput intenziteta migracija, fertiliteta ili mortaliteta (i stopa ekonomske aktivnosti kod procena ponude radne snage), i izračunavaju obim i strukturu populacije za naredne preseke u vremenu.

Za potrebe ove studije, pripremili smo prognozu stanovništva i radne snage u Srbiji po polu i petogodišnjim starosnim grupama. Izrađena prognoza ima dve varijante: „optimističku“ i „pesimističku“. Obe varijante koriste iste pretpostavke o fertilitetu, mortalitetu i učešću radne snage, ali se razlikuju u pretpostavkama koje se odnose na međunarodne migracije. Tako su u zvaničnim projekcijama 2002–2052, koje je objavio RZS u 2011. godini (Sekulić, 2011) ispitivane različite alternative nivoa fertiliteta (niska, srednja i visoka), dok se ovde razmatra mogući uticaj različitih razvoja spoljnih migracija.

Jedna veoma korisna karakteristika modela dinamike stanovništva jeste što možemo da pretpostavimo različite, mada ne nužno i realne, buduće vrednosti komponenti kretanja. To činimo kako bismo ispitali posledice raznih političkih kretanja ili kako bismo procenili osetljivost sistema stanovništva na evoluciju izabраниh komponenti kretanja. U ovoj studiji pokrenute su dve simulacije koje se koriste u

analitičke svrhe: simulacija bez migracija i *status quo* simulacija sa svim parametrima fiksiranim na nivou koji je uočen na početku projekcije. Pored toga, pripremljene su još četiri simulacije tipa „šta ako“ (u daljem tekstu i pod nazivom „scenarija politika“), kako bi bilo ispitano koja je politika najefektivnija kao protivteža starenju stanovništva. Kod ovih scenarija politika ispitani su mogući uticaji tri vrste politika: onih čiji je cilj povećanje fertiliteta, pro-imigracionih, i politika povećanja ekonomske aktivnosti. Sve projekcije i simulacije izrađene u okviru ove studije navedene su u Tabeli 1.

Tabela 1. Spisak prognoza, simulacija i njihovih pretpostavki

Prognoza/simulacija	Komponenta			
	Fertilitet	Mortalitet	Migracije	Ekonomska aktivnost
Referentni scenario				
<i>Status quo</i>	status quo	status quo	status quo	status quo
<i>Bez migracije</i>	predviđen	predviđen	ne postoje	predviđena
<i>Optimistička</i>	predviđen	predviđen	optimističke	predviđena
<i>Pesimistička</i>	predviđen	predviđen	pesimističke	predviđena
Simulacije politike				
<i>Visoki fertilitet</i>	povećan	predviđen	optimističke	predviđena
<i>Povećana neto migracija</i>	predviđen	predviđen	povećane	predviđena
<i>Visoka ekonomska aktivnost</i>	predviđen	predviđen	optimističke	povećana
<i>Kombinovane politike</i> (visok fertilitet, povećana neto migracija i visoka ekonomska aktivnost)	povećan	predviđen	povećane	povećana

Izvor: Elaboracija autora

Ovo istraživanje obuhvatilo je pet glavnih koraka. Prvi korak bio je prikupljanje vremenskih serija demografskih i migracionih podataka, uključujući i neophodne procene. Budući da RZS ne raspolaže podacima o međunarodnoj migraciji u i iz Srbije, bilo je neophodno taj

aspekt proceniti na osnovu podataka iz zemalja odredišta. U drugom koraku ispitivani su trendovi uočeni kod fertiliteta, mortaliteta, migracija i ekonomske aktivnosti. Uzimajući u obzir postojeće trendove, kako u Srbiji tako i u ostalim evropskim zemljama, kao i dokaze koji su izneti u naučnoj literaturi, pretpostavke o budućim mogućim kretanjima načinjene su u trećem koraku. Izrađene su dve varijante scenarija međunarodnih migracija, i to optimistička varijanta koja je u vezi sa pristupanjem Srbije Evropskoj uniji, i pesimistička varijanta, u kojoj se spekulise o eventualnim događajima u slučaju da se Srbija ne pridruži Evropskoj uniji. Dalji koraci uključivali su pripremu simulacija o stanovništvu i radnoj snazi, uz pretpostavke o raznim hipotetičkim budućim kretanjima na polju fertiliteta, migracija, odnosno ekonomske aktivnosti. Konačno, analizirani su i protumačeni rezultati svih prognoza i simulacija.

Prognoze i simulacije pripremljene su korišćenjem modifikacije kohortno-komponentnog modela dinamike stanovništva, pod nazivom MULTIPOLES. Kod ovog tipa modela, veličina kohorti (grupa ljudi rođenih u istom periodu) evoluirala usled tri komponente kretanja stanovništva: rađanja, umiranja i migracija. Metod MULTIPOLES (*Kupiszewska i Kupiszewski, 2010a, 2013*) ranije je korišćen kod velikog broja evropskih projekata, a najskorije za projekat DEMIFER – Demografski i migratorni tokovi koji utiču na evropske regione i gradove, koji je obuhvatio 31 evropsku zemlju na regionalnom nivou (*Kupiszewska, Kupiszewski, 2010a*). Detaljna specifikacija modela uključujući i korišćene formule može se pronaći u radu *Kupiszewska i Kupiszewski (2010a, 2013)*.

Idealno, želja nam je bila da sprovedemo ispitivanje na regionalnom nivou, za nedavno usvojene NUTS2 regione.¹ Ipak, to nije bilo moguće usled nedostatka podataka na ovom nivou. Štaviše, podaci za Srbiju od 1998. godine nisu obuhvatali Kosovo u okviru Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (UNSCR1244).² Posledično, studiji

1 NUTS je skraćenica za Nomenklaturu statističkih teritorijalnih jedinica (Nomenclature des unités territoriales statistiques). Sredinom 2010. godine usvojena je podela Srbije na dva NUTS1 regiona: RS1 Srbija – Sever, koja se sastoji od dva NUTS2 regiona, RS11 – Beograd i RS12 – Vojvodina; i RS2 Srbija – Jug, koji se sastoji od tri NUTS2 regiona: RS21 Šumadija i Zapadna Srbija, RS22 Južna i Istočna Srbija i RS23 Kosovo i Metohija.

2 U skladu sa preporukama Ujedinjenih nacija, koristi se naziv „Kosovo/UNSCR 1244“. Međutim, kod citata ili upućivanja na izvore trećih lica, koristi se naziv koji se pojavljuje u izvornom dokumentu. Termin „Kosovo“ koristi se

ja je sprovedena na nacionalnom nivou obuhvatajući Srbiju bez Kosova (centralna Srbija i Vojvodina razmatrane su zajedno).³ Dalje u tekstu često ćemo govoriti o Srbiji misleći pri tom na Srbiju bez Kosova/UNSCR 1244, osim u slučaju drugog značenja koje je jasno iz konteksta.

Za polaznu tačku prognoze i simulacija određen je 1. januar 2011. godine. Stanovništvo Srbije na dan 1. januara 2011. procenjeno je korišćenjem najsvježijih dostupnih podataka RZS o stanovništvu po polu i petogodišnjim starosnim grupama, korigovanim naniže u skladu sa ukupnim brojem stanovnika Srbije prema prvim rezultatima popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011. godine.⁴

Pokazatelji

Demografija je razvila niz pokazatelja koji karakterišu različite komponente kretanja stanovništva. Procena evolucije stanovništva i radne snage može se dobiti ispitivanjem ukupnog broja ljudi i ukupnog broja ekonomsko aktivnih. Slično tome, postoji i sintetička mera fertiliteta – stopa ukupnog fertiliteta (SUF). Ona označava prosečan broj dece rođene po jednoj ženi pod pretpostavkom da se intenzitet fertiliteta (stope specifične prema starosti) registrovan u određenom periodu neće promeniti tokom prokreativnog života žene. Tu je i sintetička mera mortaliteta – očekivani životni vek pri živorođenju (e^0). To je prosečno očekivano trajanje života koje se obično iskazuje posebno za muškarce i posebno za žene i koje se izračunava zasnovano na pretpostavci da se uočene specifične stope mortaliteta po starosti neće menjati. Ukupan efekat kretanja stanovništva kroz rađanja i umiranja iskazuje se promenom u prirodnom priraštaju – razlikom između rođenih i umrlih. Bilans dobitaka i gubitaka u migracionim tokovima meri se neto migracijom – razlikom između imigracije i emigracije.

kada je reč o situaciji pre usvajanja Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, 1999. godine. Upotrebljeni termini, oznake i prezentacije u ovom izveštaju ne podrazumevaju izražavanje bilo kakvog mišljenja od strane Međunarodne organizacije za migracije o pravnom statusu teritorija, njihovih vlasti ili granica.

3 Projekcije stanovništva i radne snage za centralnu Srbiju i Vojvodinu objavio je Republički zavod za Statistiku u 2005. i 2011. godini.

4 U vreme izrade ove studije bili su dostupni samo prvi rezultati popisa 2011. i nije bilo podataka o stanovništvu Srbije po starosti i polu. Detalji naših procena o stanovništvu Srbije na dan 1. januara 2011. po polu i petogodišnjim starosnim grupama dati su u Aneksu.

Procena strukturnih promena podjednako je važna ili čak i važnija. Za ovu procenu koristićemo koeficijente zavisnosti koji dovode u odnos određene kategorije stanovništva i/ili radne snage. Prvi je *koeficijent zavisnosti starog stanovništva* (KZS), definisan kao odnos stanovništva starosti 65 godina i više u odnosu na stanovništvo starosti 15–64 godina, pomnožen sa 100. Ovaj pokazatelj daje nam broj pojedinaca u starosnoj dobi za penziju na 100 lica u ekonomski aktivnoj starosnoj dobi. Međutim, ovaj koeficijent ne uzima u obzir ekonomsku aktivnost stanovništva, pošto predstavlja strogo demografsku meru. Povećanje KZS ukazuje na to da će više lica u starosnoj dobi za penziju morati da bude podržavano od istog broja lica u ekonomski aktivnoj starosnoj dobi.

Pored strukturnih promena demografske prirode, takođe smo ispitali i pokazatelj koji karakteriše odnose između radne snage i stanovništva. *Koeficijent ekonomske zavisnosti* (KEZ) definisan je kao odnos ukupnog ekonomski neaktivnog stanovništva i ukupnog aktivnog stanovništva i on pokazuje ukupan ekonomski pritisak neaktivnog stanovništva na tržište rada. Ističemo da vrednost koeficijenta ekonomske zavisnosti zavisi kako od starosne strukture stanovništva tako i od obrasca njene ekonomske aktivnosti, mereći pri tom teret ekonomski neaktivnih na ekonomski aktivne. Sa stanovišta buduće održivosti penzijskih šema, ovo je ključni pokazatelj.

Za analizu rezultata projekcije i simulacija korišćeni su pokazatelji koji zavise od prethodno definisane starosne strukture. Detaljni scenariji potrebni za dobijanje rezultata uključuju specifikaciju stopa specifičnih prema starosti. Konkretno, specifične stope fertiliteta po starosti definišu se kao broj živorođene dece po jednoj ženi u datom starosnom dobu tokom kalendarske godine, i to na 1.000 žena ove starosne dobi. Slično tome, specifične stope mortaliteta po starosti izračunavaju se posebno za muškarce i posebno za žene i definišu se kao broj umrlih lica u datom starosnom dobu, i to na 1.000 lica tog uzrasta (i istog pola).

3. Dosadašnji demografski, migratorni trendovi i trendovi ekonomske aktivnosti, i scenariji za budućnost

U Evropi je u poslednjoj deceniji zabeležen blagi porast stanovništva (0,5% na godišnjem nivou od 2000. godine), mahom podstaknut međunarodnom migracijom, koja postaje sve značajnija komponenta kretanja stanovništva. Nizak fertilitet praćen smanjenim mortalitetom ima za posledicu starenje stanovništva. I fertilitet i mortalitet konvergiraju u evropskim zemljama.

Za razliku od Evrope u celini, Srbija je tokom poslednje decenije gubila stanovništvo, uglavnom zbog negativnog prirodnog priraštaja. Prirodni priraštaj kretao se između -31,9 hiljada i -34,7 hiljada godišnje u periodu 2006–2010. (Tabela 2). Neto migracija je, uključujući i korekciju, prema zvaničnoj statistici bila pozitivna (oko 4,3 hiljade godišnje u periodu 2008–2010), ali je emigracija bila veoma potcenjena. Prikazani brojevi obuhvataju migraciju sa/na Kosovo/UNSCR 1244, tretiranu kao unutrašnju migraciju, ali kako je već prethodno pomenu- to ne postoje zvanični statistički podaci koji obuhvataju međunarodnu migraciju. Naše procene zasnovane na statistici partnerskih zemalja pokazuju da je u realnosti neto migracija bila negativna i da se kretala na nivou od oko -15 hiljada godišnje u periodu 2008–2010. (videti Odeljak 3.3).

Nivoi fertiliteta su među najnižim u Evropi, uprkos relativno visokom mortalitetu, što je dovelo do brzog starenja stanovništva.

Tabela 2. Stanovništvo i komponente kretanja stanovništva u Srbiji, 2005–2011.

Godina	Stanovništvo na dan 1. januara	Živorodeni	Umrli	Prirodni priraštaj	Neto migracija plus statistička korekcija	Kretanje ukupnog stanovništva
1995.	7.625.488	86.236	93.933	-7.697		
2000.	7.528.374	73.764	104.042	-30.278		
2005.	7.456.050	72.180	106.771	-34.591	4.028	-30.563
2006.	7.425.487	70.997	102.884	-31.887	4.051	-27.836
2007.	7.397.651	68.102	102.805	-34.703	2.559	-32.144
2008.	7.365.507	69.083	102.711	-33.628	3.058	-30.570
2009.	7.334.937	70.299	104.000	-33.701	5.441	-28.260
2010.	7.306.677	68.304	103.211	-34.907	4.425	-30.482
2011.	7.276.195	65.598	102.935	-37.337	:	:

Izvor: Baza podataka *Eurostat*, 2012; RZS, 2011a.

U daljem tekstu dat je pregled razvoja komponenti kretanja stanovništva i učešća radne snage u posleratnom periodu, ali sa akcentom na poslednjoj deceniji. Razmotrene su premise budućih kretanja ovih komponenti, a potom su formulisane i pretpostavke o tim kretanjima.

3.1. Fertilitet

Dosadašnji trendovi

Neke opšte determinante pada fertiliteta, poput usvajanja novih normi i vrednosti, rastućih nivoa učešća žena u radnoj snazi i kontrole rađanja, važe u Srbiji kao i bilo gde drugde. Međutim, pad fertiliteta u Srbiji u prošlosti bio je brži i oštiji nego u drugim evropskim zemljama. To se može pripisati procesima koji su inherentno povezani sa takozvanim „socijalističkim razvojem“. Njegove najznačajnije demografske posledice uključuju socijalistički tip ubrzane modernizacije, nagle migracije iz ruralnih u gradska područja i sa tim povezane teškoće oko stambenog pitanja u gradskim područjima, visoko učešće žena u radnoj snazi sa punim radnim vremenom i tokom celog reproduktivnog

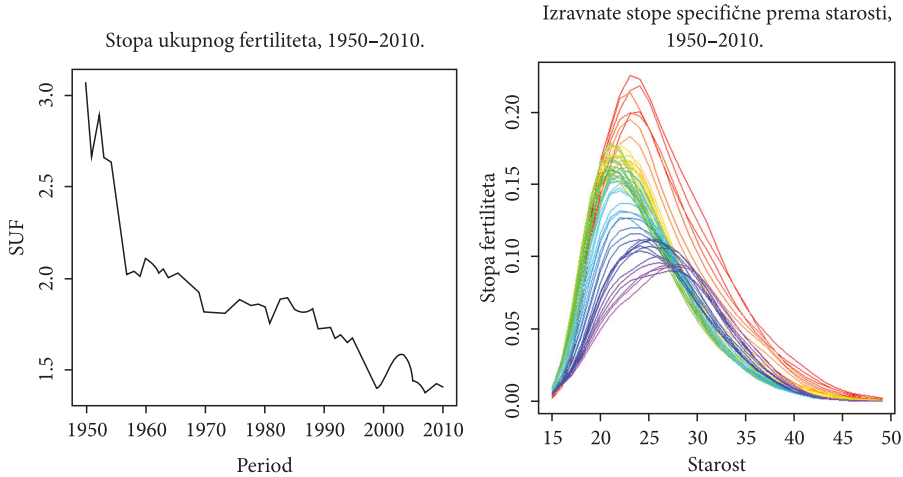
perioda, neadekvatnu podršku u vezi sa usklađivanjem obaveza u porodici i na poslu, kao i brzu sekularizaciju.

Opšti obrazac kretanja fertiliteta u Srbiji tokom proteklih 60 godina bio je dosta sličan obrascima uočenim u evropskim zemljama: posleratni *baby boom* praćen padom fertiliteta do nivoa zamene generacija, a zatim i ispod ovog nivoa. Osnovna razlika između Srbije i ostalih zemalja sastoji se u tome što je *baby boom* period bio mnogo kraći nego drugde u Evropi i što je bio praćen naglim padom nivoa stope ukupnog fertiliteta (SUF), koji se odigrao nekih 10–15 godina ranije nego u većini evropskih zemalja. Period od sredine 60-ih godina prošlog veka do sredine 90-ih bio je okarakterisan fluktuacijama SUF oko umereno opadajućeg trenda (Grafikon 1), prilično slično padu zabeleženom u zemljama Istočne i Južne Evrope.

Period 90-ih bio je period burnih događaja u Srbiji, koji je svedočio o raspadu bivše Jugoslavije, oružanim sukobima, međunarodnim ekonomskim sankcijama, dubokoj ekonomskoj krizi, institucionalnoj krizi i vojnoj intervenciji snaga NATO (*North Atlantic Treaty Organization*). Siromaštvo ili život na granici preživljavanja bili su glavni elementi ekonomske cene koju je platila većina stanovništva. Osnovna obeležja života na individualnom, psihološkom nivou bili su loše prilagodavanje na promenjen sistem vrednosti i normi, kao i niži nivo ličnog postignuća, osećaj nesigurnosti i stalni stres. Ove dramatične promene očigledno su uticale na odluke o rađanju dece (Rašević, 2004).

Desni panel Grafikona 1 prikazuje tranziciju u obrascima fertiliteta koja se dogodila za poslednjih 60 godina. Tokom 50-ih godina prošlog veka, Srbija je doživela veoma visoke stope u svim starostima za vreme kratkotrajnog *baby boom* perioda, nakon čega je, kasnih 50-ih i ranih 60-ih, usledio nagli pad fertiliteta kod svih starosnih grupa. Zatim, u naredne dve decenije, došlo je do porasta fertiliteta kod starijih žena, što je u izvesnoj meri kompenzovalo pad u mlađim starosnim grupama. Period 90-ih godina svedoči o daljem padu SUF, uglavnom usled smanjenja fertiliteta u mlađim starosnim grupama, uz manje povećanje kod starijih. Tokom poslednje decenije proces pada SUF je zaustavljen, ali je tranzicija ka nižem fertilitetu u mlađem uzrastu odnosno višem fertilitetu u starijoj dobi nastavljena. U periodu 1991–2010, udeo rađanja kod žena mlađih od 30 godina opao je sa 81% na 62,7%. Istovremeno, zabeležen je porast prosečne starosti majke pri rođenju deteta sa 25,9 u 1991. godini na 28,4 u 2010.

Grafikon 1. Stope fertiliteta u Srbiji, 1950–2010.

Napomena: Krive izravnatih stopa specifičnih prema starosti poredane su hronološki prema bojama duge: najstarije su prikazane crvenom, a najnovije ljubičastom bojom.

Izvor: Nikitović 2012a.

Međunarodno poređenje SUF tokom poslednjih godina pokazuje da je Srbija, sa stopom ukupnog fertiliteta od 1,4 u 2010. godini, imala niži fertilitet od proseka za Evropsku uniju (1,6 za grupu EU–27 u 2009), ali ipak viši od najniže zabeleženog nivoa u Evropi (1,18 u Letoniji; 1,26 u Mađarskoj u 2010, Baza podataka *Eurostat*, 2012). Možda je značajnije da je u Evropskoj uniji (prosek EU–27) u poslednjoj deceniji uočen mali porast SUF usled realizacije odloženog rađanja (*Goldstein, Sobotka, Jasilioniene*, 2009), dok je fertilitet u Srbiji nastavio da opada. Takođe bi trebalo napomenuti da fertilitet u evropskim zemljama konvergira, i da je taj proces bio prilično univerzalan u dugoj perspektivi. Đurđev (2006) je primetio da je Srbija iskusila obrazac fertiliteta koji je tipičan za evropske zemlje sa višim nivoom opšteg razvoja.

Pretpostavke o budućem fertilitetu

Pretpostavke o budućem fertilitetu odnose se i na ciljnu SUF na kraju projekcionog perioda i na evoluciju specifičnih stopa fertiliteta po starosti. Dugoročno posmatrano (Grafikon 1) SUF je opadala sa ponekad prilično značajnim oscilacijama oko trenda. Malo je dokaza da

bi u narednom periodu moglo doći do značajnijeg porasta fertiliteta. Ni evropski trendovi, uprkos nedavnom umerenom porastu u mnogim evropskim zemljama, ni očekivana ekonomska situacija u Srbiji i Evropi, niti postojeći lokalni faktori fertiliteta ne dozvoljavaju mogućnost postavljanja hipoteze o porastu fertiliteta.

Možda postoji veći osnov da se razmotri da li Srbija upada u „zamku niskog fertiliteta“, prema hipotezi koju su postavili *Lutz, Skirbekk* i *Testa* (2006). Ova hipoteza navodi da će u zemljama u kojima je stanovništvo tokom dugog perioda suočeno sa niskim fertilitetom, koji je *McDonald* (2005) definisao kao SUF ispod 1,5, postojati tri međusobno isprepletene faktora koja će rezultirati održavanjem fertiliteta na niskom nivou: demografski momentum, negativan uticaj sve manjih kohorti na privredu i proliferacija obrazaca fertiliteta u narednim generacijama.

U Srbiji, efekat demografskog momentuma, pojačan istrajno negativnom neto migracijom, najverovatnije čini jedan ograničavajući faktor rasta stanovništva. Sasvim je izvesno da ekonomski ciklus ima značajniji uticaj na razvoj stanovništva nego veličina kohorte. Ekonomski kolaps Srbije s kraja prošlog veka, čije su posledice i dalje vidljive, i prilično neizvesna perspektiva evropske, pa time i srpske privrede, nesumnjivo će pojačati ekonomski kohortni efekat u Srbiji.

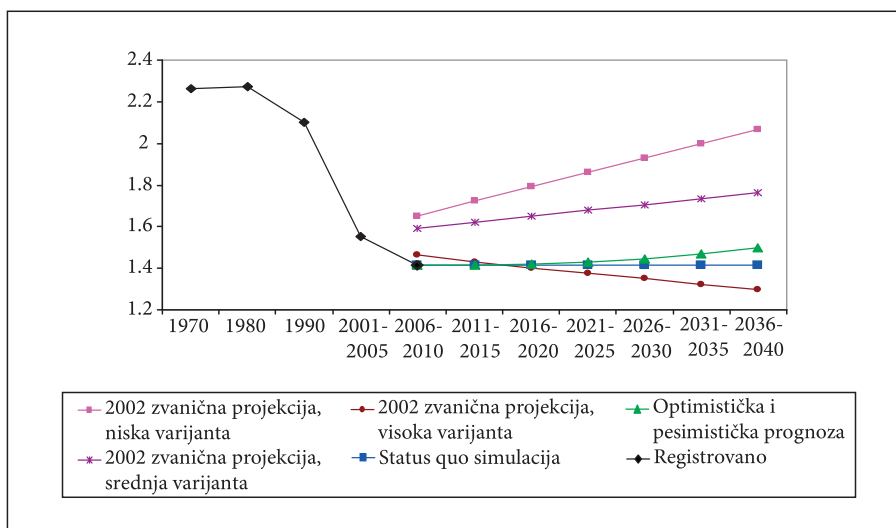
Ipak, postoje argumenti koji ne idu u prilog hipotezi da Srbija upada u zamku niskog fertiliteta. Sociološka istraživanja koja je rezimirao *Nikitović* (2012a) nedvosmisleno ukazuju na to da žene u Srbiji u visokom procentu prihvataju brak i da ističu porodični život i decu kao najveću aspiraciju u životu i cilj sam po sebi (86% žena), dok se materijalne i postmaterijalne vrednosti, profesionalna karijera i lična postignuća, kao i život po verskim pravilima mnogo ređe smatraju tako važnim (*Rašević*, 1995). Najnoviji nalazi istraživanja potvrđuju da su promene u bračnom ponašanju i porodičnoj organizaciji u Srbiji spore (*Petrović*, 2011). *Bobić* i *Vukelić* (2011) navode da velika većina stanovništva pripada grupi čiji sistem vrednosti predstavlja mešavinu tradicionalizma i određenih modernih karakteristika. Stoga je moguće da neće doći do prenosa obrasca niskog fertiliteta ili da će taj prenos biti ograničen ukoliko se poboljšaju ekonomski uslovi, a osećaj sigurnosti i bezbednosti prevlada. Takođe bi trebalo napomenuti da SUF ispod 1,5

u Srbiji ne traje dugo (2005–2010),⁵ pa je stoga moguće da mehanizmi zamke niskog fertiliteta još nisu počeli da deluju.

Konačno, uzeli smo u obzir i efekat odloženog rađanja, koji je kod žena u Srbiji značajno uočljiv najmanje poslednjih deset godina. Nesumnjivo je da odloženo rađanje rezultira gubitkom dela rođenih, koji se u suprotnom ne bi desio. Ova pojava inicijalno smanjuje SUF, ali dozvoljava njen delimičan oporavak u periodu kada se odložena rađanja realizuju. Razumno je pretpostaviti da oživljavanje odloženog rađanja može početi u narednoj deceniji, kao i da će se pomeranje maksimalnog intenziteta rađanja ka starijim godištim ženama nastaviti.

Odmerivši ove argumente, pretpostavljamo da SUF neće pasti ispod najnižeg nivoa zabeleženog u Evropi već da će slediti trenutni povoljan evropski trend, sa umerenim porastom SUF po stopi od 0,2% godišnje, dostižući SUF od 1,5 u periodu 2036–2040. (Grafikon 2).

Grafikon 2. Registrovana i prognozirana stopa ukupnog fertiliteta (SUF)

Izvor: RZS i proračuni autora

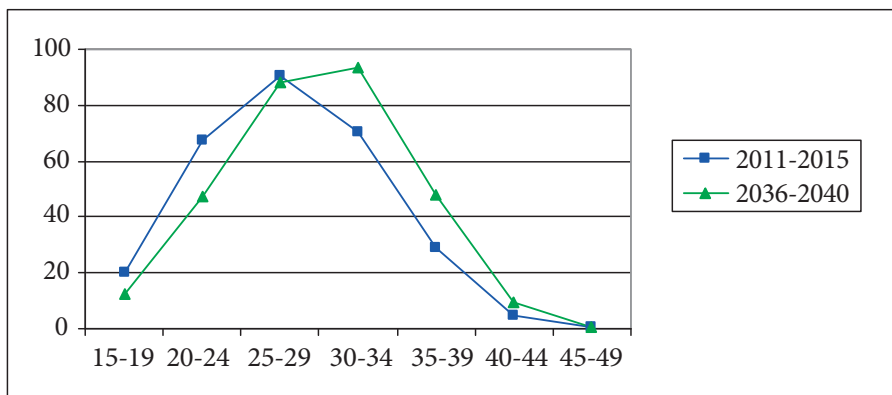
5 Prema RZS i Centru za demografska istraživanja, postojao je kratkoročan pad SUF ispod praga od 1,5 i to 1999. i 2000. godine, ali je to bila samo kratkotrajna reakcija na rat i nepovoljnu ekonomsku i socijalnu situaciju nakon NATO intervencije i krize koja je usledila u periodu 1999–2000.

Kako bi predvideli buduće starosne profile fertiliteta, posmatrali smo tendencije razvoja, kako u Srbiji tako i u ostalim evropskim zemljama. Za grupu od 27 zemalja Evropske unije (EU-27), prosečna starost majke pri rođenju deteta porasla je sa 29,25 na 29,83 godine u periodu 2003–2010. U Srbiji je porast u istom periodu bio nešto brži i to sa 27,12 na 28,4 godine, ali je prosečna starost majke pri rođenju deteta i dalje bila ispod proseka Evropske unije. Rezultat odlaganja rađanja, u pogledu specifičnih stopa fertiliteta po starosti, predstavlja pad stopa fertiliteta u mlađim starosnim grupama (naročito u grupi 20–24 godine) i porast u srednjem starosnom dobu (30–39 godina). Kako bi modelirali ovo kretanje, prepostavili smo da starosna distribucija fertiliteta registrovana za prosek EU-27 u 2009, sa maksimumom u starosnoj grupi 30–34 godine, i srazmerno prilagođena nivou SUF od 1,5, može biti razuman cilj za Srbiju u periodu 2036–2040. (videti Grafikon 3).

Uvek je korisno uporediti projekcijske pretpostavke sa onim što rade ili su radili drugi prognostičari, i uočiti koliko su njihove projekcije bile dobre. Republički zavod za statistiku Srbije primarni je izvor projekcija stanovništva u Srbiji. Analiza grešaka u pretpostavkama dosadašnjih zvaničnih projekcija ukazuje na činjenicu da je većina analiziranih projekcija precenila fertilitet (Nikitović, 2004). Stopa ukupnog fertiliteta pretpostavljena u ovoj studiji nešto je viša od niže varijante u aktuelnoj zvaničnoj projekciji, ali je mnogo niža od srednje varijante i veoma je blizu niske varijante u periodu 2011–2025. (Grafikon 2). Imajući u vidu konstataciju Nikitovića (2004) da su „niske i konstantne varijante zvaničnih projekcija bliže stvarnim vrednostima fertiliteta od srednjih i niskih“ (Nikitović, 2004: 118), potvrđenu u njegovoj studiji iz 2010. godine (Nikitović, 2010), izbor ciljnih vrednosti blizu onih koje su specificirane u niskoj varijanti projekcije RZS može biti način da se dobije najrealističnija prognoza.

Lanzieri (2010) je u svojoj prognozi stanovništva u državama Balkana pretpostavio ciljnu vrednost SUF za Srbiju u 2060. godini od 1,56, pa smo procenili da je njegova vrednost u 2040. nešto niža, mada slična našoj. SUF od 2,16 u 2025. godini koju su *Attané* i *Courbage* (2001) prepostavili za Srbiju i Crnu Goru deluje prilično nerealno.

Grafikon 3. Prognozirane specifične stope fertiliteta prema starosti (na 1.000), 2011–2015. i 2036–2040.

Izvor: Proračuni autora

3.2. Mortalitet

Dosadašnji trendovi

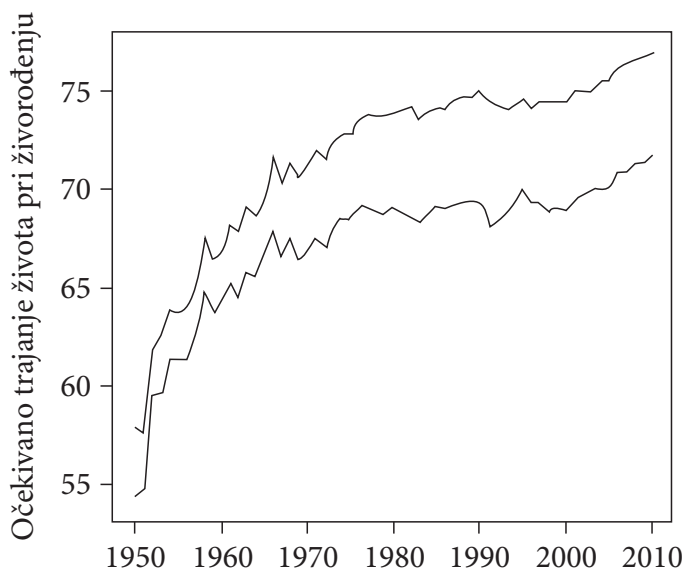
Stanovništvo Srbije doživelo je snažan porast očekivanog trajanja života od 1950. godine pa do danas. Prema skraćenim tablicama mortaliteta, očekivano trajanje života pri živorođenju (e^0) u 2010. bilo je 76,6 godina za žene odnosno 71,4 godine za muškarce, što je veliki napredak u odnosu na 57,9 odnosno 54,4 godine u 1950. godini (Grafikon 4). Najveći porast uočen je tokom prve decenije posmatranog perioda, 1950–2010. Period 70-ih godina bio je okarakterisan manjim porastom e^0 , nakon čega je usledila stagnacija ovog pokazatelja tokom 80-ih. U narednoj deceniji, usledio je pad očekivanog trajanja života, naročito kod muškaraca, usled ratova i kolapsa društveno-ekonomskog sistema. Mortalitet kod muškaraca u dobu 45–60 godina vratio se na nivo 60-ih godina prošlog veka. Ove negativne tendencije su se ipak preokrenule u pozitivne u poslednjoj deceniji (Grafikon 4).

Tokom 16 godina, od 1950. do 1966. godine, e^0 se povećalo za 13,7 godina kod žena i 13,5 godina kod muškaraca. Tokom naredne 34 godine, u periodu između 1967. i 2000. godine, to povećanje iznosilo je samo 2,8 godina za žene i 1,0 godina za muškarce. Kretanja mortaliteta uočena 90-ih godina prošlog veka mogu se objasniti veoma nepovoljnom

ekonomskom situacijom koja je postojala u to vreme i koja je dovela do naglog pada bruto domaćeg proizvoda (BDP), masovnog osiromašenja većine stanovništva i, u pojedinim godinama, do kolapsa sistema javnog zdravlja. Ova situacija je isto tako značajno pogoršana u oblasti zaštite životne sredine zbog učestalih zagađenja koja su ponekad poprimala razmere ekološke katastrofe. Svi ovi faktori neminovno su vodili pogoršanju zdravstvenog stanja stanovništva.

U poređenju sa evropskim prosekom, a posebno sa prosekom Evropske unije, Srbija zaostaje kada je reč o očekivanom trajanju života pri živorođenju za oba pola. U 2008. godini,⁶ razlika u očekivanom trajanju života pri živorođenju između Srbije i proseka za Evropsku uniju (EU-27) iznosila je 6,2 godine za žene i 5,4 godine za muškarce. Međutim, razlike su znatno veće ako se poređenje izvrši sa zemljama koje su postigle najbolje rezultate u smanjenju smrtnosti. Tako, na primer, očekivano trajanje života pri živorođenju za muškarce je u 2008. godini

Grafikon 4. Očekivano trajanje života pri živorođenju u Srbiji, 1950–2010.

Napomena: Puna odnosno isprekidana linija predstavljaju e^0 kod žena odnosno muškaraca

Izvor: Nikitović 2012a.

6 Prema bazi podataka EUROSTAT.

iznosilo preko 79 godina u Italiji, Švedskoj, Švajcarskoj i na Islandu, a za žene je čak premašivalo 84 godine u Španiji, Francuskoj i Italiji. Ipak, očekivano trajanje života kod muškaraca u Srbiji je više nego u Belorusiji, Moldaviji, Rusiji, Ukrajini, Bugarskoj, Estoniji, Litvaniji, Mađarskoj i Rumuniji, a blizu je onom zabeleženom u Slovačkoj i Poljskoj. Kada je reč o očekivanom trajanju života kod žena, postoji samo nekoliko zemalja koje zaostaju za Srbijom (UN, 2011), a to su Rusija, Ukrajina, Belorusija i Moldavija. Prema tome, ako se uzme u obzir očekivano trajanje života pri živorođenju, Srbija je mnogo bliža bivšim komunističkim nego drugim zemljama u Evropi.

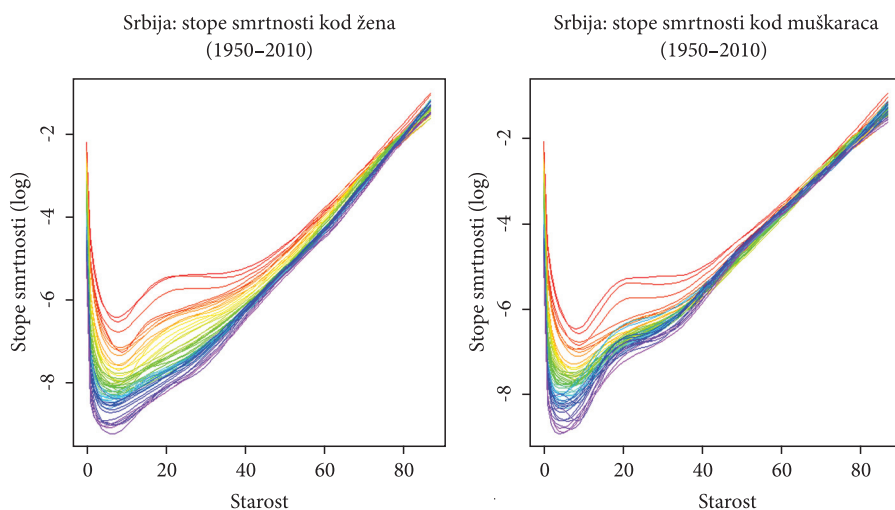
Srbija se razlikuje od većine evropskih zemalja ne samo po nivou smrtnosti već i po dinamici kretanja ove komponente. Tokom 90-ih godina prošlog veka kada je prosečan životni vek u Srbiji stagnirao, u Evropi kao celini, on je porastao za oko 3 godine (i kod muške i kod ženske populacije).

Čak i kada su trendovi mortaliteta tokom 90-ih godina prošlog veka pogoršali položaj Srbije u evropskom kontekstu, periodi izrazito nepovoljnih trendova bili su relativno kratki i znatno manje intenzivni u odnosu na većinu zemalja u tranziciji, a posebno na bivše sovjetske republike (npr. Rusija, Ukrajina, Belorusija i Moldavija). Zaista, ovi nepovoljni trendovi mogu izgledati neočekivano umereni, posebno ako se razmotre razmere i trajanje opšte društvene krize u Srbiji tokom 90-ih godina prošlog veka. Kriza se u Srbiji razvijala relativno postepeno, pošto se bivša Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija odlikovala mnogim elementima tržišnog sistema (socijalističko samoupravljanje) usled kojih je tranzicioni šok za većinu građana bio znatno manji nego u drugim bivšim komunističkim zemljama (Penev, 2003).

Radi boljeg razumevanja kretanja mortaliteta u Srbiji, važno je osvrnuti se na specifične stope mortaliteta po starosti. Povećanje očekivanog trajanja života pri živorođenju od 1950. godine naovamo, a naročito u prvim decenijama, podstaknuto je uglavnom razvojem sistema javnog zdravlja, posebno kroz razvoj primarne zdravstvene zaštite, koja je najviše uticala na odojčad i veoma mlade. Shodno tome, povećanje očekivanog trajanja života živorođenih ostvareno je uglavnom na račun smanjenja mortaliteta kod mlađeg uzrasta (lica mlađa od 40 godina), a posebno (oko dve trećine ostvarenog povećanja) smanjenjem smrtnosti kod odojčadi i dece mlađe od 5 godina (Penev, 2003). Detaljnija analiza specifičnih stopa smrtnosti po starosti i polu (Grafikon 5) ukazuje

na relativno visok, ali ipak stalno opadajući mortalitet odojčadi, nizak mortalitet dece i lica mlađih od 20 godina, kao i stalno opadajući mortalitet mlađih sredovečnih. Kada je reč o mortalitetu odojčadi, uprkos izuzetnim rezultatima postignutim u posleratnom periodu, Srbija – sa 6,7 umrlih na 1.000 živorođenih u 2010. godini – i dalje zaostaje za mnogim evropskim zemljama u kojima je smrtnost odojčadi smanjena na veoma nizak nivo – manje od 5 na 1.000 živorođenih (UN, 2011).

Grafikon 5. Izravnate specifične stope mortaliteta prema starosti za stanovništvo Srbije, 1950–2010.

Napomena: Krive su poređane hronološki prema bojama duge: najstarije su prikazane crvenom, a najnovije ljubičastom bojom.

Izvor: Nikitović 2012a.

Smanjenje mortaliteta kod sredovečnih i starijih lica zahteva značajne promene u stilu života, a to je izgleda mnogo veći izazov za populaciju Srbije. U poređenju sa bogatim zemljama Evrope, Srbija je imala samo male pomake kada je reč o smanjenju stopa mortaliteta kod lica starijih od 40 godina, a posebno kod onih starijih od 60 godina (Radivojević, 2002; Penev, 2003). To je glavni razlog što Srbija nije, posle brzog povećanja očekivanog trajanja života između 50-ih i 60-godina prošlog veka, ostvarila značajniji napredak nivoa e^0 kao što je to bio slučaj sa ostalim evropskim zemljama, gde je smanjenje mortaliteta starije populacije bilo veoma značajno (Radivojević, 2002). Ipak, po-

slednja decenija u Srbiji ponovo je vratila tendenciju smanjenja mortaliteta u mlađim uzrastima i konačno neka poboljšanja kod žena starijih od 40 godina.

Gotovo tokom celog perioda od 1950. godine, sve specifične stope mortaliteta po starosti za mušku populaciju bile su više nego kod žena. Razlika u očekivanom trajanju života između žena i muškaraca bila je u stalnom porastu sve do ranih 90-ih (između perioda 1970–1972. i 1990–1992, razlika je povećavana za godinu na svakih deset godina). Ovaj decenijski uzlazni trend prekinut je 90-ih.⁷ Nakon toga, e^0 je bilo stabilno rezultirajući prosečnom razlikom u očekivanom trajanju života između polova od 5,3 godine u periodu 2001–2010. U 2010. godini, ta razlika iznosila je 5,2 godine, što je bilo niže od proseka zabeleženog u Evropskoj uniji (EU–27) koji je iznosio 6,1 godinu u 2008. Ipak, trebalo bi napomenuti da se u Evropi razlika između polova ili smanjuje ili održava na istom nivou, posebno u zemljama Zapadne Evrope, dok je ovaj trend u zemljama Istočne Evrope upravo obrnut, posebno u Rusiji, Ukrajini, Moldaviji, Belorusiji i Litvaniji (u ovim zemljama jaz među polovima veći je od 10 godina).

Pretpostavke o budućem mortalitetu

Ključna pretpostavka o budućem mortalitetu u Srbiji odnosi se na ciljno očekivano trajanje života pri živorođenju po polovima na kraju projekcijskog perioda. Veoma često korišćen metod za definisanje ciljnog očekivanog trajanja života je razmatranje najverovatnijih budućih kretanja očekivanog trajanja života po deceniji. U zemljama koje su najuspešnije u smislu smanjenja mortaliteta, očekivano trajanje života raslo je za oko 2,5 godine po deceniji počev od 40-ih godina devetnaestog veka, tj. od kada se počelo sa računanjem ovog indikatora (*Oeppen, Vaupel, 2002*). U Srbiji, ova kretanja variraju između –0,5 i 9 godina po jednoj deceniji, što se može smatrati posledicom istorijskih dešavanja – velika povećanja uočena su nakon Drugog svetskog rata, a smanjenja su bila rezultat ratova i celokupnog društveno-ekonomskog

7 Prekid povećanja jaza u očekivanom trajanju života među polovima početkom 90-ih predstavlja iznenađenje ako se ima u vidu učestalost oružanih sukoba na ovim prostorima tokom 90-ih godina. Ipak, većina direktnih ili indirektnih gubitaka izazvanih ratovima 90-ih godina na prostoru SFRJ odnosi se na stanovništvo izvan Srbije. Prema tome, moguće je da su nepovoljni uslovi tokom 90-ih uticali na oba pola u Srbiji gotovo ravnomerno. U svakom slučaju, ovo zahteva dodatno istraživanje.

kolapsa koji je usledio krajem prošlog veka. Dakle, u slučaju Srbije ćemo, kada se istorijske promene uzimaju kao smernice za buduća kretanja, razmotriti samo poslednju deceniju, ali ne i duži period. Glavni argument u prilog tome je da je Srbija u poslednjoj deceniji zakoračila na miran razvojni put i pod „normalnim“ okolnostima, mada krenuvši sa relativno niskog nivoa. Prema podacima dobijenim iz „Demografskog godišnjaka Srbije za 2010“, povećanje e^0 u poslednjih osam godina u periodu 2002–2010. iznosilo je 1,7 godina za muškarce (od 69,7 do 71,4) i 1,6 godina za žene (od 75,0 do 76,6). Ovo je ekvivalentno porastu od 2,1 godine po deceniji za muškarce odnosno 2 godine za žene. Međutim, ove brojke mogu biti precenjene usled nepouzdanih procena populacije tokom poslednjih godina.

Takođe smo analizirali i povećanje e^0 u dekadama 1990–2000. i 2000–2010. u evropskim zemljama. U post-socijalističkim zemljama za koje su podaci bili dostupni (bez Estonije, zbog ekstremnog odstupanja vrednosti), prosečno povećanje e^0 (izračunato kao prosek vremenskih proseka za pojedinačne zemlje) iznosilo je 2,5 godine po deceniji za muškarce odnosno 2,2 godine za žene. Primetno je da su povećanja uglavnom bila veća u poslednjim decenijama, što ukazuje na to da je ujedinjenje Evrope pozitivno uticalo na dugovečnost. Ključno pitanje je u kom stepenu se razvoj u post-komunističkim zemljama u proteklih 20 godina (to jest u periodu posle pada komunizma) može uzeti kao neka vrsta obrasca rasta očekivanog trajanja života za Srbiju u budućem periodu.

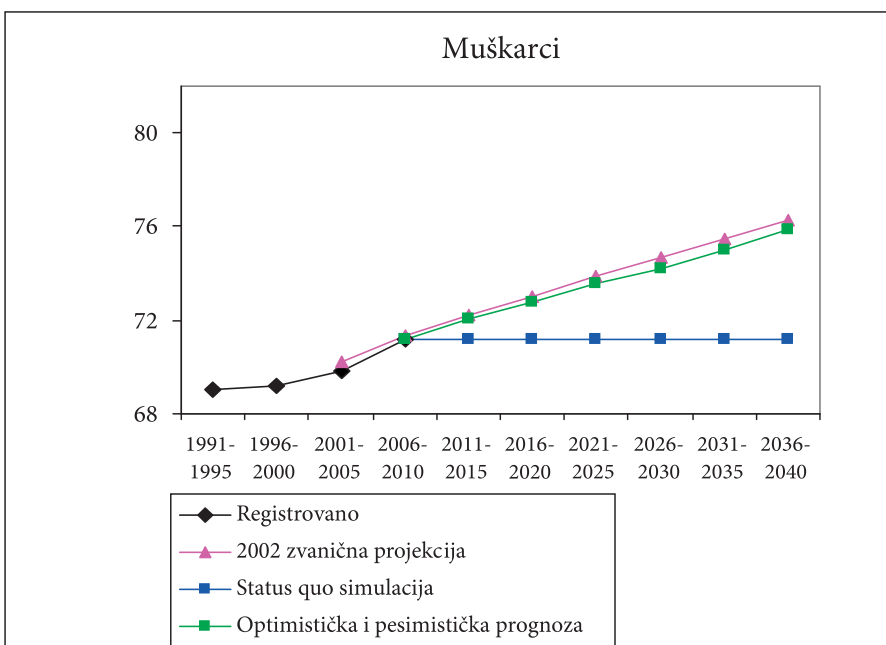
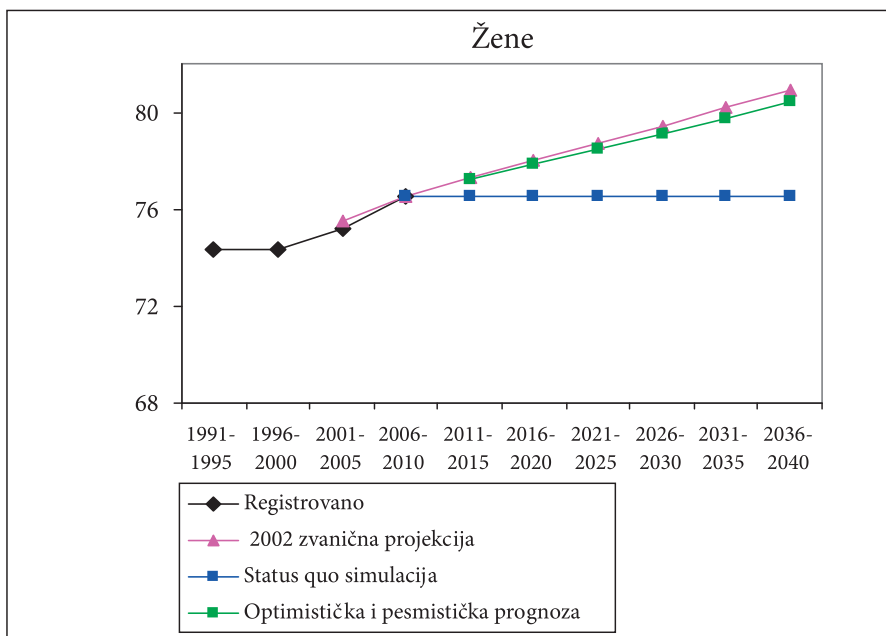
Glavni argument protiv usvajanja tako brzog tempa promena je istorijskog karaktera. Istorijski obrazac kretanja mortaliteta kod stanovništva Srbije drugačiji je od obrazaca uočenih u većini post-komunističkih zemalja. Ekonomski pokazatelji razvoja Srbije tokom 70-ih i 80-ih godina prošlog veka (koje se smatraju „zlatnim dobom“) bili su povoljniji nego tokom prve decenije ovog veka, za razliku od većine post-komunističkih zemalja. Međutim, to se nije odrazilo na povećanje očekivanog trajanja života; štaviše, stope mortaliteta kod starije populacije stagnirale su od 70-ih godina do danas ili su zabeležile minimalan porast u poslednjoj deceniji. Čak i ako izuzmemo devedesete godine, očekivano trajanje života kod muškaraca povećavalo se veoma sporo. Zabeležen je čak i pad tokom 60-ih godina, a potom period stabilizacije i pada od sredine 70-ih do 90-ih. Slično tome, e^0 za žene se samo umereno povećalo u odnosu na period pre 70-ih.

Prema tome, ispostavlja se da se jedini period značajnog povećanja e^0 desio u prvih 15–20 godina nakon Drugog svetskog rata, uprkos činjenici da je Srbija doživela prilično dug period mirnog i stabilnog razvoja tokom postojanja SFR Jugoslavije. Ovi istorijski dokazi su nas obeshrabrili da prvu deceniju ovog veka razmatramo kao početak novog perioda veoma brzog rasta očekivanog trajanja života. S druge strane, znali smo da je razvoj ovog indikatora bio potcenjen u većini prognoza za evropske zemlje i nismo želeli da ponovimo ovu grešku.

Uzevši u obzir dosadašnje trendove u Srbiji i Evropi i razmotrivši prethodno iznete argumente, pretpostavili smo da će se očekivano trajanje života u Srbiji povećati, ali da će stopa rasta biti niža od stopa za beleženih u post-komunističkim zemljama koje su se pridružile Evropskoj uniji. Pretpostavili smo da bi povećanje između pretprojekcionog perioda 2006–2010. i poslednjih pet godina projekcije moglo biti oko 1,3 godine po deceniji za žene i oko 1,6 godina po deceniji za muškarce. Naše ciljno očekivano trajanje života pretpostavljeno za period 2036–2040. iznosi oko 80,5 godina za žene (povećanje od 3,9 godina u odnosu na 76,6 u periodu 2006–2010) i 75,9 godina za muškarce (povećanje od 4,7 godina u odnosu na 71,2 u periodu 2006–2010). Dakle, pretpostavili smo da će se jaz među polovima smanjiti, kao što je to već uočeno u Evropi. Naši ciljni brojevi slični su onima koje je RZS objavio u svojoj projekciji za 2011. godinu, mada su neznatno niži (Grafikon 6).

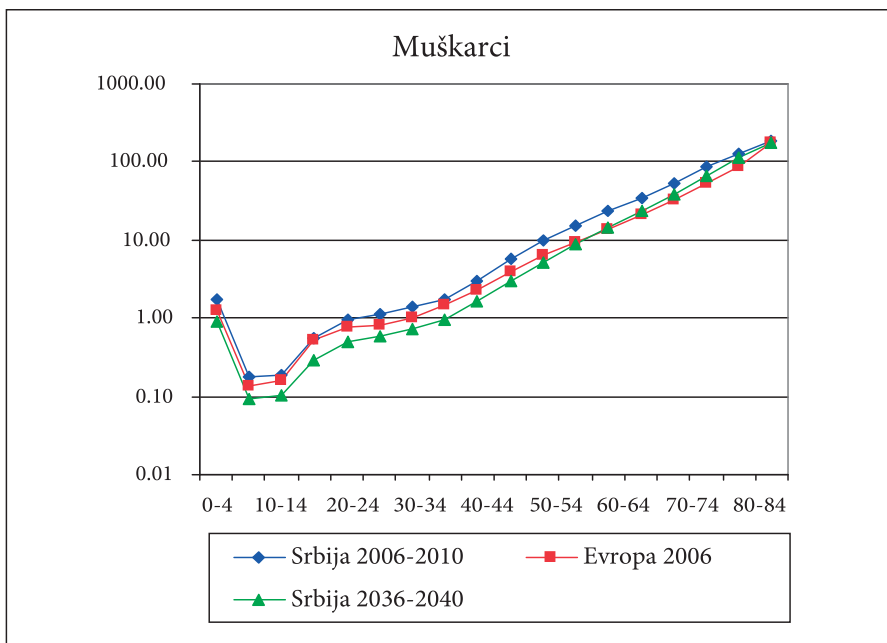
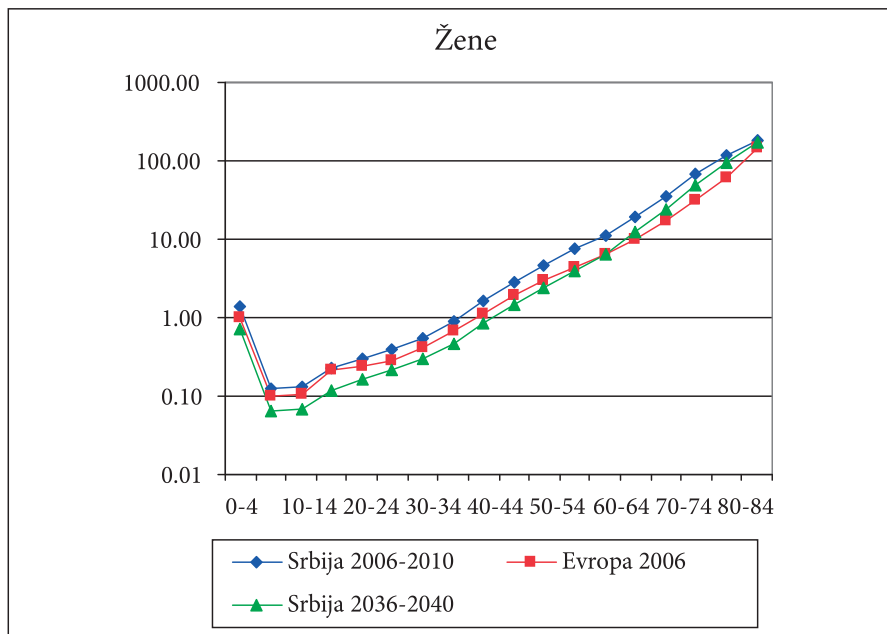
Prilikom definisanja budućih specifičnih stopa mortaliteta po starosti (videti Grafikon 7), pretpostavili smo sporiji pad stopa kod starije populacije (iznad 55 godina) nego kod mlađe. Jedan od argumentata je da promene u stilu života koje mogu dovesti do nižeg mortaliteta teže usvajaju starije osobe. Takođe je pretpostavljeno da u prvoj deceniji projekcije kod najstarije populacije neće biti pada smrtnosti ili će on biti neznatan, kako bi se uvažila činjenica da stope u aktuelnim zvaničnim saopštenjima mogu biti precenjene za starije grupe.

Grafikon 6. Registrovano i prognozirano očekivano trajanje života pri živorodenju

Izvor: Podaci RZS i elaboracija autora.

Grafikon 7. Registrovane i prognozirane specifične stope mortaliteta prema starosti (na 1.000)

Izvor: Podaci RZS i elaboracija autora.

3.3. Migracije

Opšti pregled migracionih procesa

Tradicionalno, Republika Srbija je zemlja ekonomske emigracije, mada je doživela nekoliko priliva imigranata koje su uglavnom činili etnički Srbi sa teritorije bivše SFR Jugoslavije.

Nemačka, Austrija, Švajcarska, Francuska, Italija, SAD, Švedska, Kanada, Australija, Holandija, Rusija i Velika Britanija su zemlje koje su do sada iskusile najveće prilive migranata iz Srbije. Ako posmatramo period od kasnih 60-ih godina prošlog veka pa nadalje, prve četiri zemlje na ovoj listi predstavljaju stare destinacije za srpske emigrante, dok većina ostalih predstavlja nove ili ponovo oživljene destinacije iz ranijih perioda.

Emigracija srpskih državljana podstaknuta je ekonomskim faktorima. Sankcije koje je Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija 1992. godine nametnuo Srbiji rezultirale su prekidom ili privremenim obustavljanjem bilateralnih sporazuma sa glavnim destinacionim zemljama: Nemačkom, Austrijom, Švajcarskom i Francuskom. Kao posledica toga, organizovano zapošljavanje opalo je za 59% u 1992. godini u odnosu na 1991. i za 48% u 1993. u odnosu na 1992. godinu. Kao rezultat smanjenih mogućnosti regularnog zapošljavanja u inostranstvu došlo je do naglog porasta tražilaca azila koji su pokušali da iskoriste status azilanta ili izbeglice kako bi se zaposlili u inostranstvu (Grečić, 1998). Zatvaranje tržišta Zapadne Evrope i sankcije Ujedinjenih nacija uticali su na značajan porast prekomorske emigracije. Imigracione kvote za SAD i Kanadu su se značajno povećale u periodu 1993–1994. sa preferencijama ka licima starosti 21–44 godine, koja odlikuju dobre kvalifikacije i poznavanje jezika. Ove tokove uglavnom su određivale vlade imigracionih zemalja (SAD, Kanada, Australija, Novi Zeland i Južna Afrika), van svake kontrole i uticaja vlade Srbije (Vlada Republike Srbije, 2009).

U periodu 1960–1980, većina emigranata bila je niskog obrazovanja i odlazila je u inostranstvo uglavnom preko međunarodnih bilateralnih sporazuma o zapošljavanju (Grečić, 1998). Od početka 90-ih godina, nivo obrazovanja srpskih emigranata značajno je porastao. Prema podacima iz poslednje dve decenije, ogromnu većinu imigranata koji su iz Srbije odlazili za SAD i Kanadu činili su visokoobrazovani kadrovi i studenti. Može se reći da je „odliv mozgova“ tipična karakteristika

srpske emigracije koja se kretala ka prekomorskim zemljama, odnosno ka SAD i Kanadi (Predojević-Despić, 2008). Kada je reč o evropskim zemljama, skorija emigracija visokoobrazovanih iz Srbije uglavnom je usmerena ka Velikoj Britaniji, budući da je engleski jezik najrasprostranjeniji strani jezik među mladima u Srbiji tokom poslednjih dvadeset godina. Međutim, Italija, kao najpopularnija nova destinacija, i dalje je uglavnom privlačna za lica koja imaju srednje (posebno medicinsko osoblje) ili osnovno obrazovanje.

Od tradicionalnih emigrantskih zemalja za državljane Srbije su Nemačka, Austrija, Švajcarska i Švedska i dalje veoma atraktivne. Zbog postojećih, dobro razvijenih migracionih mreža iz ranijih perioda, ove zemlje su uglavnom interesantne za lica nižeg ili srednjeg obrazovanja, što je opšta karakteristika srpskih emigranata u Evropi za razliku od emigranata koji su se kretali ka prekomorskim zemljama tokom poslednje dve decenije. Proces emigracije u zemlje Evropske unije olakšan je početkom 2010. godine, kada je Srbija ušla na takozvanu „belu šengensku listu“ – listu zemalja od čijih se državljana ne zahtevaju vize da bi putovali u države unutar Šengenske zone.

Među novim zemljama članicama Evropske unije, najvažnija odredišta za državljane Srbije su Slovenija i Mađarska. Slovenija je bila atraktivna destinacija za srpske državljane čak i tokom perioda postojanja zajedničke države (SFR Jugoslavije), s obzirom na njen konstantno viši nivo ekonomskog razvoja i životnog standarda. Njena atraktivnost posebno je porasla nakon što se priključila Evropskoj uniji u 2004. godini, što ju je stavilo na sam vrh novih zemalja odredišta. Međutim, globalna ekonomska kriza uticala je na veliki pad imigracije stranih državljana u Sloveniju tokom 2009. i 2010. godine, uključujući i migrante iz Srbije. Imigranti iz Srbije uglavnom su angažovani u zanatskim i s njima povezanim trgovinskim poslovima, te kao monter i rukovaoci postrojenjima i mašinama, i mahom imaju osnovno ili srednje obrazovanje.

Relativno visok odliv u Mađarsku uglavnom se može pripisati etničkim Mađarima. Ovi tokovi bili su posebno intenzivni tokom 90-ih godina, kada je značajan broj etničkih Mađara napustio Vojvodinu, deo Srbije u kojem su nastanjeni gotovo svi njeni državljani mađarske nacionalnosti. Najintenzivniji odlivi odigrali su se tokom 1993. i 1999. godine (Nagy, 2006). Nakon 2000. godine, javila se tendencija stalnog porasta emigracije ka Mađarskoj (Takač i *Kincses*, 2010).

Ove tokove uglavnom čine etnički Mađari i to studenti iz Vojvodine koji su pohađali osnovno i srednje obrazovanje na maternjem jeziku i čiji je cilj da steknu univerzitetnu diplomu u Mađarskoj. Neki autori očekuju porast ovih tokova budući da je državljanima Srbije odobren bezvizni režim putovanja u zemlje Šengenskog sporazuma (Takač i *Kincses*, 2010).

Obim tokova ka glavnim zemljama prijema moguće je proceniti korišćenjem statistika tih zemalja (videti dalje u tekstu). Ostale zemlje koje primaju migrante iz Srbije, ali o čijem obimu tokova nemamo podatke, su Bugarska, Rumunija, Grčka, Rusija, kao i zemlje zapadne Azije i Afrike. To bi se moglo zaključiti na osnovu podataka iz popisa stanovništva Srbije o broju lica u inostranstvu. Srpski državljani koji migriraju u Rusiju, zapadnu Aziju i afričke zemlje, prema popisu iz 2002. godine, uglavnom su angažovani u građevinarstvu. Tokovi ka afričkim i azijskim zemljama koji su počeli 60-ih godina prošlog veka sa osnivanjem Pokreta nesvrstanih, mogu se smatrati tradicionalnim.

Imigracija ka Srbiji u skorijem periodu uglavnom se sastoji od srpskih državljana koji su završili svoje radne karijere u inostranstvu i vratili se da uživaju penziju (prvi veliki talasi emigracije iz kasnih 60-ih i ranih 70-ih godina prošlog veka) ili da pronađu novi posao u domovini. Ovi tokovi potiču iz starih zemalja odredišta za Srbe kao što su Nemačka, Austrija, Švajcarska i Francuska. U Srbiji ne postoji zvanična procena o broju lica na godišnjem nivou koja se vraćaju u Srbiju u skorijem periodu, osim procene Republičkog fonda za penzijsko i invalidsko osiguranje o ukupnom broju primalaca penzija iz inostranstva, što iznosi oko 114 hiljada.

Stranci čine manjinu kada je reč o skorijoj imigraciji u Srbiju. Većina njih ne dolazi iz zemalja Evropske unije. Podaci Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije pružaju određene indikacije o obimu i zemljama porekla imigracije stranaca. Ako se lica koja su prvi put dobila boravišne dozvole u trajanju do 12 meseci smatraju kategorijom koja je najbliža definiciji imigranata u skladu sa Uredbom EU o migraciji, onda je u periodu 2009–2010. registrovano prosečno 3,4 hiljade stranaca koji su godišnje imigrirali u Srbiju (Vlada Republike Srbije, 2011).

U periodu 2009–2010, najveći prilivi bili su iz Kine, Rusije, bivših jugoslovenskih republika: Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Makedonije, kao i Libije. Glavni razlozi imigracije bili su spajanje porodice

(47%) i pronalaženje posla (40%). Polna struktura prilično je neujednačena: lica koja su došla zbog posla mahom su muškarci (81,5%), dok su žene dolazile uglavnom zbog spajanja porodice (64,3%). Boravišne dozvole za rad najčešće su izdavane licima iz zemalja Evropske unije i Kine, dok su državljani Rusije, Kine i Makedonije najbrojniji među licima koja su u poslednje dve godine došla iz razloga spajanja porodice. Imigranti iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske brojni su u obe kategorije (Vlada Republike Srbije, 2011).

Prema podacima Nacionalne službe za zapošljavanje (NSZ), obrazovna struktura stranaca koji se vode na evidenciji zapošljavanja izuzetno je nepovoljna budući da oko 62% evidentiranih nema kvalifikacije, ali to je uglavnom zbog toga što ova lica nisu nostrifikovala svoje diplome (Vlada Republike Srbije, 2011). Što se tiče broja radnih dozvola koje je izdala NSZ, od 2006. godine zabeležen je blagi porast. Strani državljani koji su dobili takve dozvole uglavnom su muškarci – preko 70%, uglavnom stručnjaci zaposleni u stranim predstavništvima, bankama, građevinarstvu, trgovini i dr. Većina dozvola izdata je za rad u Beogradu (73%). Najveći broj dozvola izdat je državljanima Narodne Republike Kine, Bivše Jugoslovenske Republike Makedonije, Bosne i Hercegovine i Ruske Federacije. Porast je uočen kod broja radnih dozvola za sezonske poslove – u građevinarstvu, ugostiteljstvu i poljoprivredi (Vlada Republike Srbije, 2011).

Od početka 90-ih, Srbija je primila veliki broj **izbeglica i interno raseljenih lica (IRL)**, pri čemu su izbeglice uglavnom činili Srbi koji su dolazili iz drugih republika bivše SFR Jugoslavije, dok IRL mahom čine Srbi sa Kosova. Razmatrajući dosadašnje migracije u regionu, nije bilo tako ogromnih kretanja poput onih koja su se odigrala tokom poslednje decenije dvadesetog veka (Nikitović i Lukić, 2010). Međutim, zvanični broj izbeglica u Republici Srbiji smanjio se za više od 85% u periodu između 1996. i 2010, sa 620 hiljada u 1996. godini na oko 86 hiljada do 2010. (UNHCR – *United Nations High Commissioner for Refugees*, 2010). Počev od 2002. godine, više od 200 hiljada lica steklo je državljanstvo Republike Srbije, što predstavlja najveći proces integracije u Evropi. Oko 149 hiljada lica vratilo se u svoje zemlje porekla, a oko 49 hiljada lica našlo je utočište u trećim zemljama (Vlada Republike Srbije, 2009; KIRS, 2010).

Na teritoriji Srbije bez Kosova/UNSCR 1244, trenutno obitava oko 210 hiljada IRL sa Kosova/UNSCR 1244 prema registraciji Kome-

sarijata za izbeglice Republike Srbije (KIRS), koji je zadužen za vođenje evidencije o IRL i izdavanje uverenja IRL. Ipak, pre nekoliko godina, Vlada Srbije (Koordinacioni centar za Kosovo i Metohiju – KCKM) procenila je da broj IRL iznosi čak 257,5 hiljada, uključujući i lica koja nisu zvanično registrovana (KCKM, 2007). Kategoriju interno raseljenih lica čine 32 etničke grupe prema popisu iz 2002. godine, i to: 75% Srba, 10,87% Roma, 3,9% Crnogoraca, 2,5% Muslimana i Bošnjaka, 1,5% Goranaca, dok su ostale ispod 1% – Albanci, Aškalije, Mađari, Makedonci, Turci, Hrvati, itd. (RZS, 2003).

Broj interno raseljenih lica (Srba i ostalih nealbanaca) koji se vratio na Kosovo/UNSCR 1244 izuzetno je nizak, uprkos projektima koje su vlasti u Srbiji, u saradnji sa međunarodnom zajednicom, sprovele u cilju obezbeđenja povratka IRL. Prema podacima UNHCR u Prištini, samo 12.043 IRL se iz Srbije vratilo na Kosovo/UNSCR 1244 u periodu 2000–2011. (Kancelarija šefa Misije UNHCR, 2011). Ipak, stvarni broj povratnika mogao bi biti znatno manji, jer se većina njih vratila na teritoriju Srbije van Kosova/UNSCR 1244 iz bezbednosnih razloga. Zaista, brojni problemi otežavaju povratak IRL u njihove domove. Glavni problemi su: nedostatak bezbednosti na Kosovu/UNSCR 1244, ograničena sloboda kretanja, ograničen pristup javnim službama i školama za decu, nedostatak ekonomske perspektive za povratnike i poteškoće u povraćaju njihove imovine (Vlada Republike Srbije, 2009; KIRS, 2011).

Procena neto migracija

Nije lako dati ni grubu procena o ukupnom obimu imigracije u i emigracije iz Srbije, a verovatno je potpuno nemoguće dati pouzdanu procenu njihovih promena tokom vremena. Kao što je već pomenuto, demografska statistika koju publikuje Republički zavod za statistiku Srbije ne uključuje podatke na godišnjem nivou o međunarodnim migracijama, već samo o unutrašnjim. Procene stanovništva na godišnjem nivou izračunavaju se uzimajući u obzir rođenja, smrti i unutrašnje migracije, ali ne i međunarodne migracije (imigracija sa Kosova/UNSCR 1244 uzima se u obzir u okviru unutrašnjih migracija). Ovaj nedostatak pouzdane migracione statistike u Srbiji čini neophodnom procenu međunarodnih tokova emigracije i imigracije iz/u Srbiju pomoću podataka objavljenih od zemalja koje prihvataju migrante iz Srbije.

Dodatni problem odnosi se na promene političkih granica. Do raspada bivše SFRJ, neki migracioni tokovi koji su prethodno bili unutrašnji, postali su međunarodni. Što je još bitnije, podaci koje su prikupile destinacione zemlje za period pre raspada zemlje tiču se imigracije iz svih bivših republika zajedno. Sledeće promene političkih granica odigrale su se 2006. godine (Crna Gora je postala nezavisna) i 2008. godine (Kosovo/UNSCR 1244 proglasilo je nezavisnost), čime se opet izmenio okvir tokova koje bi trebalo uzeti u obzir pri pokušaju procene obima migracija iz ili u Srbiju isključujući Kosovo/UNSCR1244. Kao posledica toga, čak i zemlje sa dobrim sistemima za registraciju i sa dobrom statistikom međunarodnih migracija, nemaju duže vremenske serije podataka koje bi obuhvatale isključivo migrante koji dolaze iz ili odlaze na teritoriju sadašnje Republike Srbije isključujući Kosovo/UNSCR 1244.

U svrhu ove studije, procena emigracije iz i imigracije u Republici Srbiju isključujući Kosovo/UNSCR 1244 izvršena je pomoću svih raspoloživih podataka o migracionim tokovima u periodu 2008–2010, koji se tiču ili Srbije isključujući Kosovo/UNSCR 1244 ili agregatnih podataka koji uključuju Srbiju, to jest podataka o Srbiji uključujući Kosovo/UNSCR1244 i podataka o državnoj zajednici Srbija i Crna Gora. Podaci koji se tiču migracionih tokova iz ili u Srbiju isključujući Kosovo/UNSCR 1244 bili su raspoloživi samo za nekoliko zemalja, tako da smo morali da pravimo procene na osnovu agregatnih podataka za većinu zemalja. Glavni izvori podataka bili su *online* baza podataka *Eurostata*, kao i internet stranice nacionalnih statističkih agencija ili relevantnih ministarstava. Takođe smo direktno kontaktirali i neke od zavoda za statistiku kako bismo razjasnili značenje podataka ili dobili detaljnije statistike. Tehnička pitanja koja se tiču prikupljanja podataka o međunarodnim migracijama detaljnije su razmotrena u Aneksu.

Sledeća poteškoća u pogledu podataka predstavlja nedostatak uporedivosti definicija pojmova „migrant“ i „migracija“ u različitim destinacionim zemljama (*Kupiszewska* i *Nowok*, 2008; *Nowok et al.*, 2006). Razmotrili smo ovaj problem pri procenjivanju tokova između Srbije i Nemačke. Posebno smo uzeli u obzir činjenicu da je definicija pojma „migrant“ u statistici migracionih tokova SR Nemačke značajno šira nego u drugim zemljama, tako da su podaci SR Nemačke prece-njeni.

Bitan korak u našim izračunavanjima predstavljala je procena udela tokova iz/u Srbiju (isključujući Kosovo/UNSCR 1244) u agregat-

nim tokovima (dakle tokovima koji obuhvataju takođe Crnu Goru i Kosovo/UNSCR 1244). To je učinjeno pomoću detaljnih podataka o imigraciji i emigraciji iz/u Srbiju, Crnu Goru i Kosovo/UNSCR 1244 raspoloživih za šest zemalja: Nemačku, Italiju, Holandiju, Norvešku, Sloveniju i Švedsku u periodu 2009–2010. (ili za neke od ovih godina). Zatim smo pretpostavili da bi ovaj udeo mogao biti sličan i u drugim zemljama. Dodatni detalji o postupku procenjivanja prikazani su u Aneksu, i uključuju razmatranje odabranih slučajeva u kojima su prikupljeni podaci morali da budu korigovani (na primer, u pogledu tokova iz Hrvatske), ili procenjeni na poseban način (na primer, emigracija iz Sjedinjenih Američkih Država i Kanade, tokovi u i iz Ujedinjenog Kraljevstva).

Konačni rezultati naših procena, prethodno prodiskutovanih, predstavljeni su u Tabeli 3. Ukupno uzevši, u periodu 2008–2010. oko 32,6 hiljada osoba godišnje emigriralo je iz Srbije, dok je 19,5 hiljada imigriralo u Srbiju, što je rezultiralo neto emigracijom iz zemlje od oko 13,1 hiljade lica na godišnjem nivou. Ove brojeve trebalo bi posmatrati kao veoma grube procene, imajući u vidu sve probleme sa kvalitetom i dostupnošću podataka, koji su prethodno opisani u tekstu, kao i u Aneksu.

Najintenzivniji zvanično evidentirani migracioni tokovi u periodu 2008–2010. bez obzira na smer bili su sa Nemačkom, Austrijom, Slovenijom, Italijom, SAD, Švajcarskom, Mađarskom i Francuskom. Međutim, najviši saldo neto migracija od –2,426 lica na godišnjem nivou rezultirao je iz migracionih tokova sa Italijom. Srbija ima negativan migracioni bilans sa svim zemljama sa raspoloživim podacima osim sa Austrijom i verovatno sa Bosnom i Hercegovinom (ne postoje podaci o imigraciji u ovu zemlju). Nove popularne destinacije sa spiska su Italija, SAD i Mađarska. Stoga, ove zemlje imaju visokopozitivan saldo sa Srbijom u poređenju sa starim destinacijama kao što su Nemačka i Austrija, koje karakteriše značajan broj penzionera povratnika koji se vraćaju u Srbiju nakon što završe svoj radni vek u inostranstvu.

Procena neto emigracije od 13,1 hiljade lica ne uključuje imigraciju sa Kosova/UNSCR 1244 u centralnu Srbiju i Vojvodinu. Kao što je već pomenuto, migracioni tokovi sa i na Kosovo/UNSCR 1244 posmatraju se u Srbiji kao unutrašnje migracije. Uvid u statistiku unutrašnjih migracija u Srbiji otkriva da je bilo 131,7 hiljada doseljenih i 127,2 hiljade odseljenih tokom 2010. godine, što daje bilans od 4,5 hiljada lica. Prosečna neto unutrašnja migracija u Srbiji isključujući

Kosovo/UNSCR 1244 izračunata za period 2005–2010. iznosi 3,9 hiljada lica. U ovom broju mogu biti sadržane četiri komponente: neto migracija sa Kosova/UNSCR 1244 koja se zaista odigrala u posmatranom periodu (sačinjena uglavnom od etničkih Srba), prijavljivanje prebivališta interno raseljenih lica i izbeglica koji su već boravili u zemlji, neobuhvat tokom registrovanja prijave/odjave prebivališta unutar Vojvodine i Centralne Srbije, i konačno – u slučaju podataka iz 2010. godine – Albanci sa Kosova/UNSCR 1244 koji su prijavili svoje prebivalište u opštinama na jugoistoku Srbije (u kojima Albanci čine većinu populacije) kako bi dobili srpski pasoš nakon što je Srbija ušla na „belu šengensku listu“ krajem 2009. godine. Prva komponenta najverovatnije dominira i možemo pretpostaviti da je neto migracioni tok sa Kosova/UNSCR 1244 bio reda veličine 3,3 hiljade lica. Dakle, ukupna neto emigracija iz Srbije isključujući Kosovo/UNSCR 1244 mogla bi iznositi oko 9,8 hiljada lica.

Tabela 3. Procene prosečnih migracionih tokova na godišnjem nivou između Srbije (isključujući Kosovo/UNSCR 1244) i najbitnijih zemalja odredišta, 2008–2010.

Zemlja odredišta ili porekla	Emigracija iz Srbije	Imigracija u Srbiju	Neto migracija u Srbiju
Italija	2.793	367	-2.426
SAD	2.691	354	-2.337
Švajcarska	2.366	967	-1.399
Mađarska	1.554	201	-1.353
UK	1.346	177	-1.169
Slovenija	3.121	1.997	-1.124
Švedska	933	157	-776
Hrvatska	861	229	-632
Francuska	1.149	575	-575
Nemačka	9.051	8.574	-477
Slovačka	349	54	-295
Kanada	338	44	-294

Norveška	248	28	-220
Belgija	210	28	-182
Makedonija	341	166	-175
Finska	145	10	-135
Češka	138	27	-111
Španija	160	52	-108
Holandija	252	150	-102
Australija	206	108	-98
Danska	94	18	-76
Austrija	4.253	4.501	248
Bosna i Hercegovina	0	764	764
Ukupno	32.599	19.547	-13.051

Izvor: Procene autora na osnovu podataka *Eurostata* i podataka dobijenih od strane nacionalnih zavoda za statistiku ili ministarstava navedenih zemalja.

Uzimajući u obzir grub karakter predstavljene procene, pripremili smo i dopunsku procenu neto migracije koristeći podatke o ukupnom broju stanovnika iz popisa 2002. i 2011. godine. Pri tome smo pretpostavili da se populacioni deficit (tj. razlika u broju stanovnika između popisa i zvanične procene RZS, dobijena tzv. vitalno-statističkim metodom) može pripisati međunarodnim migracijama, pošto je statistika vitalnih događaja (rođeni i umrli) pouzdanija.

Kako bi metodološke razlike između dva popisa bile minimalizovane, korišćeni su prvi umesto konačnih rezultata u oba slučaja.⁸ Ukupan broj stanovnika Srbije prema prvim rezultatima popisa iz 2011. godine (7.120.666) korigovan je naviše grubom procenom broja osoba koje nisu popisane zbog političkog bojkota (60 hiljada).⁹ I na kraju,

8 Što se tiče popisa iz 2011. godine, trenutno su dostupni samo prvi rezultati. Prvi rezultati o ukupnom broju stanovnika za oba popisa ne uključuju lica koja su boravila u inostranstvu kraće od godinu dana.

9 Albanci koji predstavljaju većinu u tri opštine na jugoistoku Srbije (Preševo, Bujanovac i Medveđa) bojkotovali su popis 2011. (RZS, 2011).

procenjen broj interno raseljenih lica (oko 200.000)¹⁰ oduzet je da bi se dobio broj koji je metodološki usklađen sa rezultatima popisa iz 2002. godine, koji nisu uključili populaciju interno raseljenih lica. Razlika između tako korigovanog popisnog broja stanovnika u 2011. i broja stanovnika prema prvim rezultatima popisa iz 2002. godine iznosi skoro pola miliona ljudi. Od toga, 300 hiljada može se pripisati negativnom prirodnom priraštaju, što ukazuje na to da negativni migracioni saldo u poslednjih devet i po godina iznosi skoro 200 hiljada ljudi ili oko 21 hiljadu na godišnjem nivou.

Na ovaj način dobili smo dve procene. Ne iznenađuje što je prethodna ukazala na niži nivo emigracije, ako se uzme u obzir da nije uključila ilegalnu migraciju i migraciju u veliki broj zemalja za koje nije bilo raspoloživih podataka. Razlika između dve procene takođe se može pripisati različitim periodima, kao i činjenici da procena koja se zasniva na statistici migracionih tokova sadrži veoma grube procene za neke bitne zemlje usled nepouzdanosti ili nedostatka podataka. Čini se da je realno pretpostaviti da je stvarna vrednost skorijeg salda neto migracija na godišnjem nivou negde između ove dve procene. Odlučili smo arbitrarno da usvojimo broj od 15.000 lica godišnje, kao procenu za aktuelnu neto emigraciju na godišnjem nivou, što je bila polazna tačka za postavljanje scenarija međunarodnih migracija.

Pretpostavke o budućim migracijama

Uobičajeno je da se u kohortno-komponentnim modelima koriste specifične stope fertiliteta, mortaliteta i emigracije po starosti, kao i imigracioni brojevi. Međutim, nedostatak pouzdanih podataka o migraciji u Srbiji naterao nas je da koristimo neto migraciju. Modeliranje neto migracije u obliku apsolutnih brojeva ima razne nepoželjne posledice, a posebno zato što se buduće neto migracije ne odnose na buduće stanovništvo. U slučaju dugoročnog smanjenja stanovništva, na primer usled emigracije, pretpostavljeni neto migracioni brojevi mogu dostići disproporcionalno visoke vrednosti. U takvim situacijama bolje je da

10 Pošto ne postoje objavljeni podaci o broju interno raseljenih lica uključenih u popisnu populaciju, koristi se poslednji raspoloživi broj IRL (210.184 u 2010. godini) uzet iz registra Komeserijata za izbeglice. Može biti da je ovaj broj niži po popisu pošto je veoma moguće da se određen broj popisanih osoba nije prijavio kao IRL. Stoga, konačna procena o broju interno raseljenih lica u popisu iz 2011. je proizvodljno zaokružena na 200.000 lica.

se neto migracija modelira u vidu stopa. Kako bismo to učinili, započeli smo postavljanjem inicijalne hipoteze o budućim prosečnim neto migracionim brojevima na godišnjem nivou (za svaki petogodišnji projektovani period i za svaki scenario), pretpostavljajući da je populacija konstantna. U sledećem koraku, pokušali smo da predvidimo starosnu i polnu distribuciju ovih neto migranata. I na kraju, uzimajući u obzir da tekući migracioni tokovi zavise od buduće populacije, „prevodimo“ neto migracione brojeve za svaki period u neto migracione stope. Tokom izvršavanja projekcionog modela, ove stope se primenjuju na populaciju početkom tekućeg koraka projekcije i dobijaju se prognozirani neto migracioni brojevi. Na taj način se modelirani neto migracioni brojevi razvijaju sa promenama populacije. Ukoliko se stanovništvo smanjuje (što smo pretpostavili da će biti slučaj u Srbiji), konačni neto migracioni brojevi su niži od onih koji su inicijalno pretpostavljeni za konstantnu populaciju.

Uzimajući u obzir nedostatak uporedivih istorijskih podataka o migraciji i visoku osetljivost migracija na ekonomske i političke uslove, ne možemo se osloniti samo na analizu dosadašnjih migracionih trendova u Srbiji. Umesto toga, morali smo da pribegnemo postavljanju hipotetičkih scenarija tako što smo pravili analogije sa drugim zemljama. Razvoj Poljske uzet je kao obrazac koji bi mogla da sledi Srbija. Izabrali smo Poljsku, zato što je u nekim aspektima slična Srbiji. Jaz u pogledu prihoda koji je Poljska imala u odnosu na prosek EU devedesetih godina prošlog veka uporediv je sa današnjim u Srbiji. Odlikovao ju je značajan, ali neefikasan sektor poljoprivrede, slično kao i Srbiju. Imala je značajne resurse neiskorišćene ili nedovoljno iskorišćene radne snage, posebno u ruralnim oblastima i manjim gradovima (kakve je Srbija imala, i još ih ima), uključujući i značajnu grupu tzv. „polutana“ (radnika-seljaka), koji opstaju zahvaljujući tome što imaju dva izvora prihoda: mala poljoprivredna domaćinstva i niskokvalifikovani posao u privredi (*Kupiszewski*, 2006). Potencijal pokretljivosti stanovništva ruralnih oblasti i manjih gradova je u Poljskoj bio u izvesnoj meri zanemaren u trenutku kada su početkom 2000. demografi analizirali moguće procese nakon pristupanja EU. Ova grupa činila je veći deo emigracije nakon pristupanja Poljske EU. Za ovaj deo radne snage u Srbiji, legalna migracija biće izvrsna prilika da poboljša svoju ekonomsku situaciju. I na kraju, obe zemlje imaju dugu tradiciju međunarodnih migracija i razvijenih migracionih mreža u inostranstvu. Srbija

je, kao i Poljska, zemlja sa značajnim emigracionim mrežama u starim zemljama Evropske unije.

Za potrebe prognoze, formulisali smo dva scenarija migracija, koja smo označili kao „optimistički“ i „pesimistički“. Što se tiče prvog, koji je po nama verovatniji, Srbija će se uspešno priključiti Evropskoj uniji i uživati prednosti evropskih integracija. U drugom smo pretpostavili da Srbija neće pristupiti EU u sledećih trideset godina.

Srbija u EU – optimistički scenario

Razmotrimo najpre slučaj u kojem se Srbija pridružuje EU, kao i termin tog događaja. Moramo da ustanovimo hipotetički datum pristupa Srbije Evropskoj uniji, pošto će to najverovatnije imati značajne posledice po migracije. Srbija je težak kandidat iz dva razloga: prvi je isključivo ekonomski – Srbija ima nizak BDP po stanovniku. Prema „Svetskoj knjizi činjenica“, u izdanju CIA (*Central Intelligence Agency* – Centralna obaveštajna agencija) za 2011. godinu, Srbija je bila na 150. poziciji na svetu, sa BDP po stanovniku od 10.700 američkih dolara prema paritetu kupovne moći iz 2011. Vrlo je verovatno da bi EU najpre želela da pomogne stimulišući srpsku privredu, da bi Srbiju prihvatila tek kada neusklađenosti ne budu toliko očigledne, posebno ako se ima u vidu da je pridruživanje Rumunije i Bugarske rezultiralo brojnim problemima. Za oporavak privrede potrebno je vreme, naročito ako se u obzir uzme dužnička kriza u Južnoj Evropi. Drugi problem bio bi političke prirode i odnosio bi se na potencijalne primedbe drugih zemalja. Da sumiramo: pošto je Srbija upravo stekla status zemlje kandidata i počele su pregovore, očekivali bismo da neće pristupiti EU pre 2021. godine. Naime, zemlje koje su pristupile EU u 2004. godini tipično su pregovarale oko 6–7 godina. Pri tom, pozicija Srbije je teška, ne samo zbog prethodno pomenutih pitanja, već i zato što je EU umorna od procesa proširenja i nalazi se u dubokoj finansijskoj, institucionalnoj i ekonomskoj krizi.

Pretpostavimo da je 1. januar 2021. godine hipotetički datum pridruživanja Srbije Evropskoj uniji. Šta se može dogoditi sa migracijama do tada? Neto migracioni gubici mogu neznatno biti umanjeni usled finansijske krize u Evropi. Već smo primetili smanjenje tokova emigracije iz Srbije, posebno do novih odredišta, kao što su Italija i Slovenija. Istovremeno, spor ekonomski oporavak trebalo bi da umajni nezaposlenost, što takođe vodi smanjenju emigracije. Imigracija će

verovatno ostati manje ili više stabilna. Generalno, možemo da pretpostavimo da će umanjene neto migracionog gubitka iznositi nekih 10% na svakih pet godina do 2020. Pored toga, perspektiva u kojoj se Srbija priključuje EU može izazvati odlaganje potrebe za emigracijom, koja bi bila realizovana nakon pristupanja EU.

Pristupanje Srbije Evropskoj uniji imalo bi jednu bitnu posledicu, tj. došlo bi do emigracija velikog obima, eksplozivne, ali relativno kratkotrajne prirode. Koji su argumenti za takvu hipotezu? U osnovi, istorijski. Kraj komunističkog perioda dao je dva vrlo dobra primera migracionih talasa pokrenutih nakon promene političkih uslova: jedan je bivša Demokratska Republika Nemačka, koja je doživela odliv svojih građana bez presedana nakon ponovnog ujedinjenja dve nemačke države 1990. godine. Stanovnici Istočne Nemačke su „preletali“ u Zapadnu Nemačku tempom od 50 hiljada ljudi sedmično (iako za kratko vreme)! Možda relevantniji primer predstavljaju emigracioni tokovi Poljaka, Litvanaca, Letonaca i Slovaka nakon proširenja EU 2004. godine. Uklanjanje administrativnih barijera od strane UK, Irske i Švedske rezultiralo je velikim odlivom u te zemlje iz pomenutih novih država članica EU kao i manjim, ali i dalje uočljivim odlivima iz drugih novopriključenih država. Ovi odlivi su se umanjili nakon početne masovne faze. Takođe postoje i drugi faktori privlačenja u predstojećem periodu: krajem druge i početkom treće dekade ovog veka lica koja su rođena tokom posleratnog *baby boom* perioda svoj radni vek će završiti u Zapadnoj Evropi, što će na tržištu rada dovesti do velike praznine. Istovremeno, povećaće se potražnja za negovateljima i radnicima koji potpomažu ostarelo stanovništvo Zapadne Evrope. Ovo će biti snažan podsticaj za države EU da ograniče potencijalne prelazne periode za slobodno kretanje radne snage u vreme pristupa Srbije EU.

Očekujemo da bi emigracioni talas iz Srbije mogao biti sličan onom koji je Poljska iskusila nakon 2004. godine. Procenili smo neto odliv Poljaka u periodu 2004–2009. na osnovu porasta poljskog stanovništva koje boravi u inostranstvu u periodu između 2004. i 2009. godine. Izrazili smo neto odliv kao procenat stanovništva Poljske u 2004. godini i pretpostavili da bi mogao da emigrira sličan procenat stanovništva Srbije (uz izvesne korekcije opisane u daljem tekstu).

Prema Centralnom zavodu za statistiku Poljske (*Glówny Urząd Statystyczny* – GUS, 2011), broj Poljaka koji prebivaju u inostranstvu 5 godina nakon proširenja povećao se za oko 870 hiljada (GUS, 2011).

To je ekvivalent za 2,28% stanovništva Poljske na kraju 2004. godine. Ako pretpostavimo da će sličan proces biti zabeležen i u Srbiji, te uzimajući broj stanovnika Srbije 1. januara 2011. kao osnovu za računanje, možemo proceniti post-pristupnu emigraciju iz Srbije na 164,6 hiljada tokom petogodišnjeg perioda, što je oko 33 hiljade lica godišnje.

Međutim, postoji određen broj razloga na osnovu kojih se smatra da će emigracija iz Srbije nakon pristupanja EU biti relativno manjeg obima od poljske. Trenutno, većina nezaposlenog stanovništva (uglavnom niskokvalifikovana radna snaga) živi u selima i manjim gradovima. Sasvim je moguće da će ovaj izvor potencijalnih migranata biti značajno iscrpljen do 2021. godine usled odvijanja dva procesa. Jedan predstavljaju jake unutrašnje migracije prema nekoliko velikih i demografski vitalnih gradskih centara, u kojima ovaj deo stanovništva može da pronade zaposlenje. Drugo, do 2021. godine, ogromna većina lica koja pripadaju posleratnoj *baby boom* generaciji biće penzionisana (lica koja su rođena 1950. će 2021. imati preko 70 godina), što će snažno uticati na obim radno sposobnog stanovništva i generalno na odnos između zaposlenih i penzionera. To znači da će stanovništvo biti značajno starije, a emigracioni potencijal izvesno manji, u relativnom smislu, od onog u zemljama koje su pristupile EU 2004. godine. Stoga, broj potencijalnih emigranata mogao bi biti značajno iscrpljen do datuma pristupa EU u poređenju sa onim što se dogodilo u periodu 2004–2009. u post-socijalističkim državama, novim članicama EU.

Takođe bi trebalo da se pozabavimo potencijalnom imigracijom u Srbiju. Jedan njen deo, relativno stabilan tokom vremena, predstavljaće povratničku migraciju državljana Srbije koji su stekli uslove za penziju u inostranstvu i odlučili da se vrate u domovinu sa namerom da uživaju penziju ili možda započnu manji biznis. Drugi deo bila bi imigracija iz država tzv. Trećeg sveta čiji će značaj najverovatnije rasti, ako se uzme u obzir tradicija razmene između Srbije i zemalja Pokreta nesvrstanih. Broj etničkih Srba u susednim zemljama je limitiran, tako da ne pretpostavljamo značajnije prilive ove kategorije migranata. Proces pristupanja, i s time povezani razvoj države, sigurno će pokrenuti imigraciju stranaca iz EU, poslovnih ljudi i zvaničnika, ali ovaj vid priliva ne može biti naročito visok.

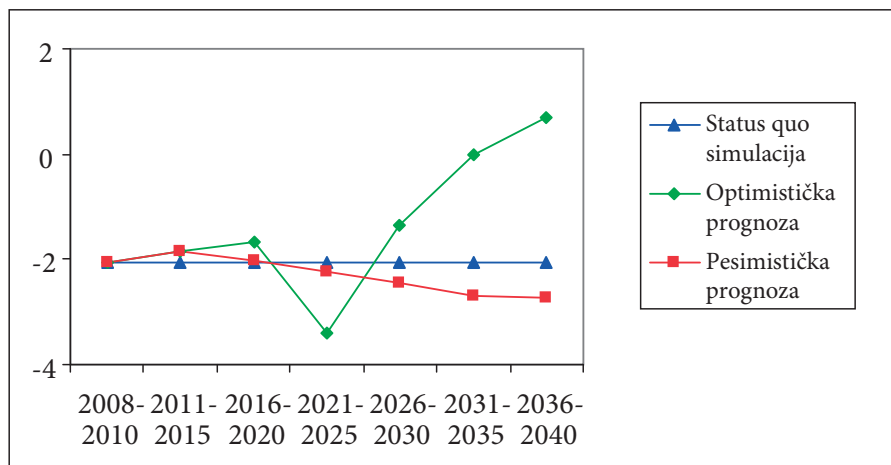
Sveukupno, navedeni različiti imigracioni tokovi do neke mere će umanjiti gubitke prouzrokovane emigracijom nakon pristupanja EU. Stoga smo odlučili da ograničimo svoju procenu emigracije u pe-

riodu 2021–2026, koja je prvobitno izračunata bazirajući se na slučaju Poljske, na 25 hiljada lica godišnje.

Tako veliki obim emigracije ne može trajati dugo, što dokazuju istorijski podaci, ali i prosta, demografska logika. Tako da bismo u sledećim petogodišnjim periodima (nakon 2026. godine) očekivali ubrzano smanjenje neto migracionog gubitka, i napokon, preokret ka pozitivnoj neto migraciji na kraju projekcionog perioda. Ova pretpostavka može se opravdati iskustvom centralnoevropskih zemalja, kao što je Češka, koja je svoj negativan migracioni saldo iz osamdesetih godina prošlog veka pretvorila u pozitivan počev od devedesetih godina naovamo (Drbohlav *et al.*, 2009). Slične pretpostavke pravljene su i u drugim prognozama kada su u pitanju zemlje sa dugom istorijom emigracije (Alho, 2001; Matysiak i Nowok, 2006). Štaviše, tim istraživača na IDEA istraživačkom projektu (Okólski, 2012), koji je analizirao migracione procese širom evropskih država, tvrdi da, na duge staze, transformacija ekonomskog sistema jedne zemlje dovodi do promene u migracionom obrascu, od neto emigracije do neto imigracije.

Na grafikonu 8 predstavljene su vrednosti neto migracionih stopa pretpostavljenih u dva prognostička scenarija („optimistički“ i „pesimistički“), u poređenju sa *status quo* scenarijem. *Status quo* vrednost neto migracione stope procenjena je na minus dve osobe na hiljadu, pretpostavljajući godišnju neto emigraciju od 15 hiljada lica u periodu

Grafikon 8. Prognozirane stope neto migracije (na 1.000)

Izvor: Elaboracija autora

2008–2010. U „optimističkom“ scenariju, predviđa se trend umanjenja migracionih gubitaka koji će se završiti pozitivnim neto migracionim saldonom, kao što je ranije pomenuto, osim za petogodišnji period nakon pretpostavljenog pristupa Evropskoj uniji.

Srbija se ne pridružuje EU – pesimistički scenario

Pod „pesimističkim“ scenarijom podrazumevamo onaj kojim se pretpostavlja da će pregovori Srbije sa Evropskom unijom biti neuspešni. Ovo nije u velikoj meri verovatno, ali se ne može u potpunosti isključiti, tako da se može uzeti kao najgori mogući scenario. Opravdanje za takav scenario već je predstavljeno. Ishod pregovora neće biti poznat u narednih barem pet godina, tako da smo pretpostavili istu dinamiku migracija za period 2011–2015. kao i kod „optimističkog“ scenarija. Nakon ovog perioda, pretpostavljamo da će neto migracioni gubici rasti stabilnim tempom, prateći rastući jaz u ekonomskoj situaciji između zemalja članica EU i evropskih zemalja van EU. Glavni ograničavajući faktor emigracije bio bi nedostatak potencijalnih emigranata usled iscrpljenja demografskih resursa, kao što se dogodilo sa nekim regionima Bugarske (Markova, članak bez datuma). Zato bismo mogli da postavimo gornju granicu neto odliva na oko 2,7 lica na 1.000, što je više za trećinu od *status quo* vrednosti. Ako je populacija stabilna, to bi bio ekvivalent povećanju neto odliva na 20 hiljada lica.

3.4. Ekonomska aktivnost

Dosadašnji trendovi ekonomske aktivnosti u Srbiji

Jak i intenzivan ekonomski razvoj Srbije nakon Drugog svetskog rata omogućio je promene koje su bitno uticale na stope ekonomske aktivnosti stanovništva. Najvažnije od ovih promena bile su zabrana dečijeg rada i smanjenje aktivnosti kod mlađih i starijih grupa stanovništva, kao i povećanje učešća žena u nepoljoprivrednim delatnostima. Međutim, smanjenje obima poljoprivrednog stanovništva predstavljalo je glavnu karakteristiku preobražaja socio-ekonomskih struktura stanovništva u poslednjih šezdeset godina (Radivojević, 2006).

U vreme socijalizma, Srbiju je karakterisao veoma visok nivo socijalne sigurnosti zaposlenih bez obzira na njihova radna dostignuća („jednom zaposlen – uvek zaposlen“), dok su plate bile delimično fi-

nansirane iz stranih kredita (Šuković, 2006). Takođe, osim kod individualnog rada u poljoprivredi, sve vrste radnih odnosa obezbeđivale su socijalno osiguranje (Marković, 2004). Kao posledica toga, očekuje se veliki broj lica sa pravom na penziju kada brojni pripadnici *baby boom* generacija budu dostigli starosni uslov za penziju. Prva *baby boom* generacija žena dostigla je ovaj uslov u 2008, dok će ga odgovarajuća generacija muškaraca dostići u 2013. godini (Stojilković, 2010a).

Tokom devedesetih godina prošlog veka, povećalo se siromaštvo i došlo je do promene u strukturi stanovništva, ne samo usled velikog upliva izbeglica i interno raseljenih lica, već i zbog emigracije mladih osoba i povećanja relativnog udela starih, bolesnih i izdržavanih lica. Sve navedene promene uticale su velikim delom na ponudu radne snage, u kvantitativnom i kvalitativnom smislu.

Opadajući trend u obimu radne snage u Srbiji primećuje se od 1981. godine. Broj ukupno ekonomski aktivnog stanovništva (starosti od 15 godina pa naviše) smanjio se sa 3,683 miliona u 1981. na 3,398 miliona u 2002. godini odnosno na 2,965 miliona u 2010. Trebalo bi istaći da velike, *baby boom* generacije, i dalje učestvuju u radnoj snazi i neće je u potpunosti napustiti pre kraja ove decenije. Ipak, nisu se samo smanjili brojevi. Gotovo neprekidna tendencija opadanja opšte stope aktivnosti (procenat aktivnog u ukupnom stanovništvu) beleži se u čitavom periodu nakon Drugog svetskog rata. Ova stopa smanjena je sa 50,4% u 1953. na 49,4% u 1981. godini, potom na 45,3% u 2002, i čak na 39,7% u 2010.

Mnogo veći pad u stopi ekonomske aktivnosti zabeležen je kod muškaraca (66,5% u 1953, 59,5% u 1981. i 46,3% u 2010. godini) nego kod žena (35,3% u 1953, 40,0% u 1981. i 33,4% u 2010), pošto su stope koje se odnose na ženski deo stanovništva počele da opadaju tek nakon 1991. godine. Opadanje stope kod muškaraca najpre je prouzrokovano opadanjem aktivnosti kod starijih generacija. Ovu tendenciju izazvalo je smanjenje broja seoskog stanovništva, zajedno sa povoljnim uslovima za odlazak u starosnu penziju za nepoljoprivredne aktivnosti. Ekonomska aktivnost žena bila je u stalnom porastu do devedesetih godina prošlog veka, najviše zbog porasta nivoa obrazovanja i jačanja tercijarnog sektora privrede (Radivojević, 2006).

Faktori koji oblikuju ekonomsku aktivnost i tekuće trendove

Glavni faktori koji utiču na nivo ekonomske aktivnosti su nivo plata i zarada, kao i pristup socijalnoj zaštiti i različitim beneficijama. Prema Zakonu o radu („Službeni glasnik“, 2009), minimalna cena rada u Srbiji približna je jednom evru na sat. Prema tome, minimalna zagarantovana zarada varira između 150 i 170 evra u zavisnosti od dužine meseca. Novčana naknada za nezaposlene koja se isplaćuje na mesečnom nivou iznosi oko jedne trećine minimalne mesečne zarade. Shodno tome, jaz između minimalne zarade i novčane naknade za nezaposlene dovoljno je veliki da može značajno uticati na stope učešća radne snage.

Izmene i dopune Zakona o penzijskom i invalidskom osiguranju, koje su usvojene 2005. godine, predviđaju postepeno podizanje starosne granice za penzionisanje kod oba pola (svake godine za po šest meseci). Ova strategija imala je za posledicu da su se žene 2011. godine penzionisale sa 60, a muškarci sa 65 godina, pod uslovom da su bar 15 godina uplaćivali doprinose penzionom osiguranju. Muškarcima sa 40 i ženama sa 38 godina uplaćivanih doprinosa biće dozvoljeno da sa napunjenih 58 godina života odu u starosnu penziju.

Broj onih koji su u invalidskoj penziji, a koji u većini zemalja utiče na stope aktivnosti kod starijeg stanovništva, u Srbiji utiče i na stope aktivnosti kod mlađe populacije. Iako je udeo invalidskih u ukupnom broju penzionera bio dosta manji 2008. godine (27%) u poređenju sa 1960. (40%), i dalje je značajno viši nego u većini evropskih država. To je posledica korumpiranosti sistema iz perioda pre izmena penzijskog zakonodavstva 2001, a naročito 2003. godine (Stojilković, 2010b).

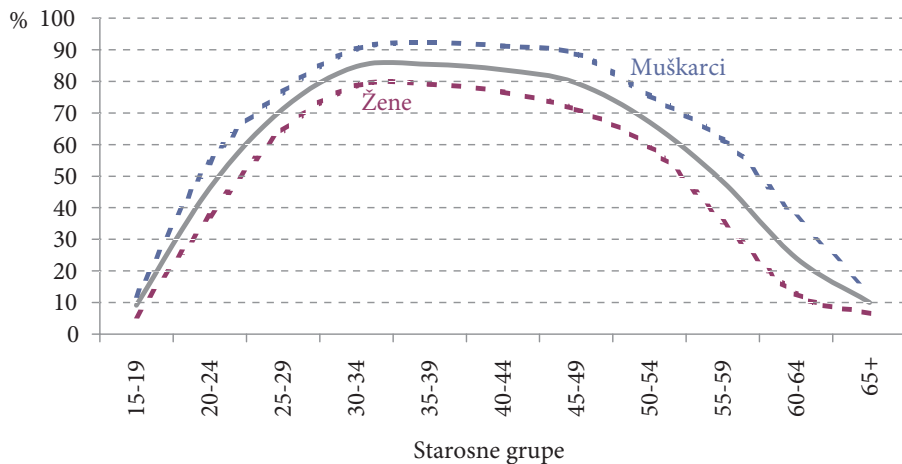
Imajući na umu prethodno navedene činjenice, ispitali smo zabeležene aktuelne i skorašnje trendove u učešću radne snage. Podaci o specifičnim stopama aktivnosti po starosti i polu u Srbiji pokrivaju period između 1981. i 2010. godine. Za period pre 2001, dostupni su samo podaci dobijeni popisom stanovništva iz 1981. i 1991. godine. Republički zavod za statistiku od 2000. godine sprovodi redovne godišnje ankete o radnoj snazi u skladu sa standardima Međunarodne organizacije rada i zahtevima *Eurostata*. Kao rezultat, pored podataka dobijenih popisom stanovništva 2002, postoji kontinuirana vremenska serija podataka za period 2000–2010. godine. Godišnje stope aktivnosti prema polu date su po desetogodišnjim starosnim grupama (15–24 do

65 i iznad) za prvi deo ovog perioda (2000–2003), a po petogodišnjim (15–19 do 75 i iznad) za drugi deo perioda (2004–2010).

I muški i ženski profil ekonomske aktivnosti je unimodalan (Grafikon 9), sa stopama participacije koje su visoke u dobu sa najvišom ekonomskom aktivnošću (25–49), a niske u najmlađoj starosnoj grupi (15–19), u poređenju sa drugim evropskim zemljama. Učešće muškaraca u radnoj snazi znatno se promenilo između 1981. i 2010. godine (Grafikon 10). Došlo je do opadanja stope participacije kod svih starosnih grupa – najznačajniji pad desio se kod osoba starih 65 i više godina, na 30% početne vrednosti, i kod najmlađe starosne grupe (15–19), na 51% početne vrednosti. Opadanje stope aktivnosti nije prešlo 10% u starosnim grupama od 30 do 59 godina. Ipak, aktivnost se povećala između 2002. i 2010. u starosnim grupama 60–64 godine i 65 godina i više, i to najviše u prvopomenutoj (za 47%). Ovo je posledica skorašnjeg povećanja starosne granice za penzionisanje na 65 godina života.

Starosni model ekonomske aktivnosti žena u Srbiji različit je u odnosu na modele u većini razvijenih zemalja, koje karakterišu dva vrhunca više aktivnosti: pre i nakon starosti najpovoljnije za rađanje (Matković, 1994; Radivojević i Nikitović, 2010). U poređenju sa kapitalističkim državama, stope ekonomske aktivnosti žena bile su vrlo visoke u bivšim socijalističkim zemljama Evrope (*Wertheimer-Baletić*, 1973).

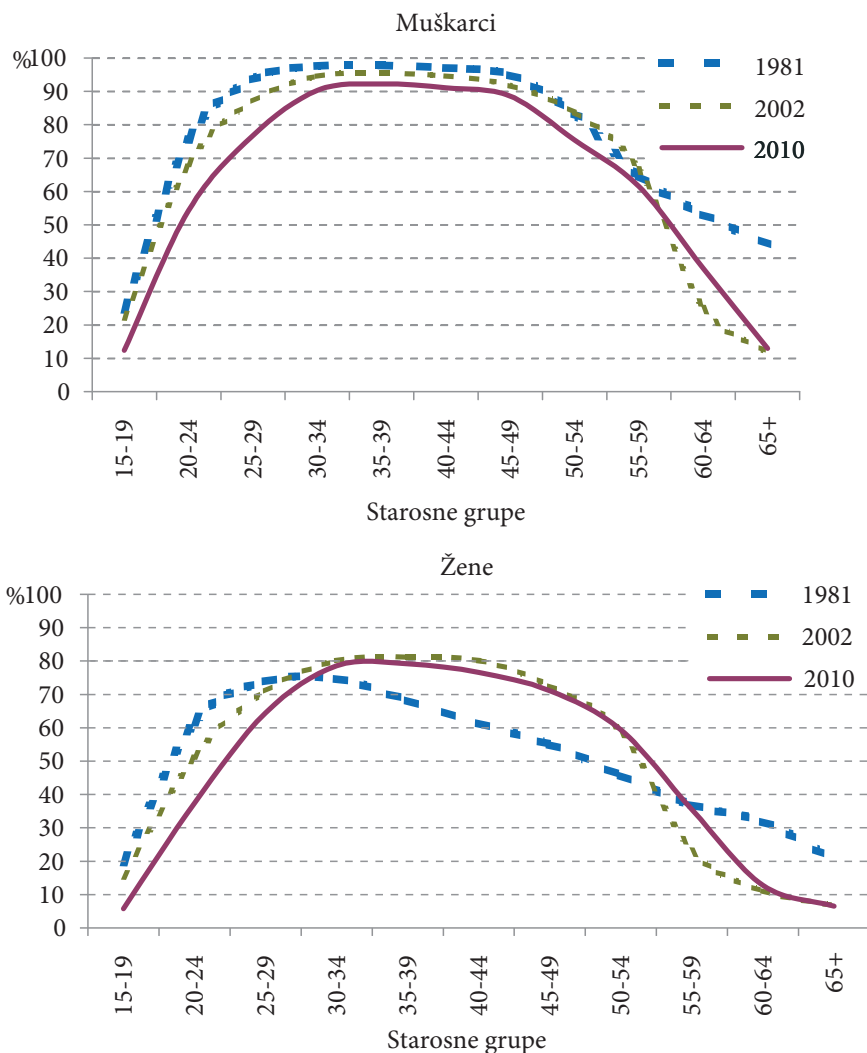
Grafikon 9. Stope ekonomske aktivnosti prema polu i petogodišnjim starosnim grupama (15–65+), 2010.

Izvor: Nikitović 2012b.

Starosna distribucija stopa imala je oblik unimodalne krive, što je bila posledica politike zapošljavanja koja je promovisala kontinuiran radni vek kod žena bez obzira na njihovo bračno stanje i broj dece. Takođe, postojali su i drugi ekonomski razlozi za to – prihodi žene značajno su doprinosili životnom standardu njene porodice (Matković, 1994).

Grafikon 10. Stope ekonomske aktivnosti prema petogodišnjim starosnim grupama, 1981, 2002, 2010.

Izvor: Nikitović 2012b.

Shodno tome, ekonomska aktivnost žena 2010. godine bila je slična muškoj, samo sa nižim vrednostima (Grafikon 9). Ipak, aktivnost žena promenila se od 1981. godine znatno više od aktivnosti muškaraca. Stope aktivnosti žena za 2010. godinu bile su niže nego za 1981. u starosnim grupama 15–29 i 55 i više godina, dok su u ostalim grupama bile više. Najmlađe i najstarije starosne grupe doživele su pad za oko 2/3 od početnih vrednosti. Za razliku od ukupnih promena u čitavom tridesetogodišnjem periodu, između 2002. i 2010. godine ekonomska aktivnost žena opala je u svim mlađim starosnim grupama sve do grupe 45–49 godina, a porasla u starijim. Najveći rast zapažen je u starosnoj grupi 55–59 godina, što predstavlja posledicu pomeranja starosne granice za odlazak u penziju na 60 godina.

Prognoza stopa ekonomske aktivnosti

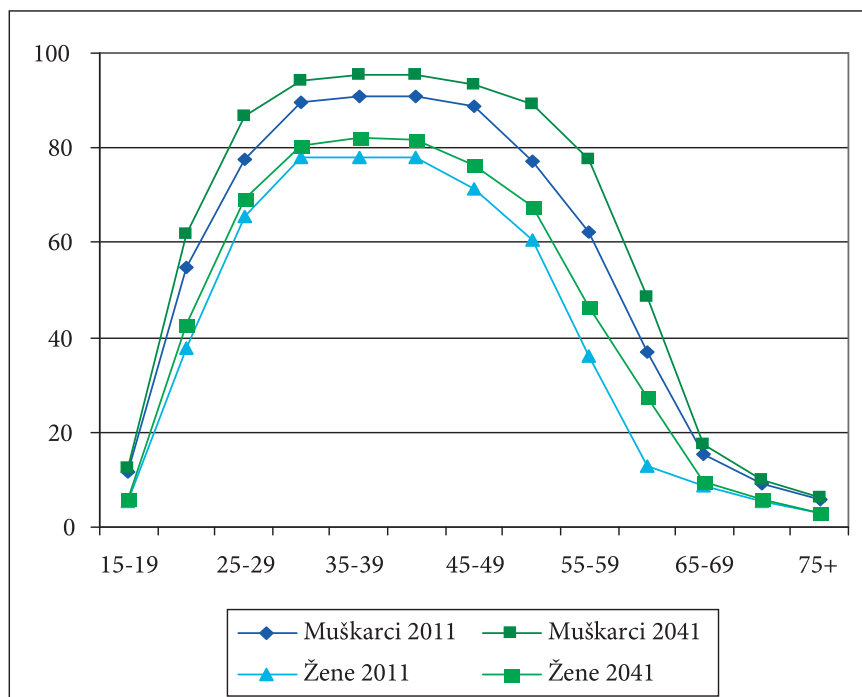
Inicijalni profili specifičnih stopa aktivnosti po starosti i polu 1. januara 2011. godine procenjeni su na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku o aktivnom stanovništvu u oktobru 2010. i aprilu 2011. godine zajedno za oba pola, i o stopama ekonomske aktivnosti u 2010. godini po polu i starosti.

Svetska privreda zahteva sve fleksibilniju radnu snagu. Projekcije brojnih ekonomista i sociologa zasnivaju se na ubeđenju da će u budućnosti sve više osoba biti radnici sa portfolijom veština i kvalifikacija koje će koristiti da pređu s jednog na drugo radno mesto tokom svog radnog veka (Šuković, 2009). Deficit radne snage usled istovremenog smanjenja i starenja stanovništva imaće kao rezultat konkurentne cene rada i uvođenje fleksibilnih oblika radnog odnosa prilagođenih radniku. Ovo je bio temelj naših pretpostavki. Stoga smo pretpostavili opšti porast ekonomske aktivnosti između 2011. i 2041. godine.

Međutim, globalna ekonomska kriza uticala je negativno na stope aktivnosti u Evropi, posebno u zemljama kao što je Srbija, koje sporo prolaze kroz ekonomsku tranziciju. Već niske stope dodatno su opale u poslednje vreme, i većina ekonomista ne očekuje da će doći do njihovog značajnijeg oporavka u narednoj deceniji (Šuković, 2009). Uzimajući u obzir ove okolnosti, čini se da je prilično nerealno prognozirati povećanje stopa aktivnosti u Srbiji tokom sledeće decenije. Stoga smo pretpostavili da će doći do umerenog smanjenja u prvih pet godina projekcije (2011–2015), te do neznatnog smanjenja u narednih pet godina. Takođe, pretpostavljamo da će umanjeње, kao i sve promene

tokom projekcionog perioda, biti snažnije u starosnim grupama sa najnižom aktivnošću, to jest kod mladih i starih. Ove starosne grupe, koje karakteriše niska aktivnost, čine prirodnu rezervu radne snage koja je delimično zamenljiva ili sa obrazovnim aktivnostima i, u slučaju žena, sa majčinstvom, ili sa penzijama za grupe ostarelih lica.

Grafikon 11. Pretpostavljene stope ekonomske aktivnosti (na 100), prema starosti i polu, 2011. i 2041.

Izvor: Proračun autora

Od 2021. godine, za većinu specifičnih stopa po starosti pretpostavili smo da će rasti, kao i da će se taj trend nastaviti do kraja projekcionog perioda. Najpre, između 2021. i 2026. godine, predviđa se umereno povećanje stopa, koje bi trebalo da se podudara sa prvih pet godina u okviru Evropske unije u skladu sa realističnom pretpostavkom da će se Srbija priključiti EU oko 2021. godine. U drugoj polovini projekcionog perioda (2026–2041) očekuje se najjači oporavak stopa aktivnosti.

Uzeli smo u obzir da će naša pretpostavka o povećanju stopa fertiliteta u starosnoj grupi 30–34 godine sputati stope aktivnosti u toj grupi. Takođe smo pretpostavili i da će Srbija morati da poveća starosnu granicu za odlazak žena u penziju na 65 godina,¹¹ i na osnovu toga smo pretpostavili da će doći do značajnog porasta radne aktivnosti u starosnoj grupi žena 60–64 godine do 2026. odnosno 2031. godine.

Naše pretpostavke o budućim stopama ekonomske aktivnosti u Srbiji, prema starosti i polu, predstavljene su na Grafikonu 11.

11 Obrazloženje ove pretpostavke glasi da će tokom vremena penzije biti sve više vezane za ukupnu vrednost uplaćenog doprinosa od strane svakog radnika. To znači niske penzije za žene, koje obično imaju manje godina radnog staža, a time i doprinosa za penzije. Jedino rešenje za veoma niske penzije za žene je podizanje starosne granice za odlazak u penziju.

4. Rezultati i političke implikacije prognoza i simulacija stanovništva i radne snage

U ovom poglavlju predstavljani su rezultati prognoza stanovništva i radne snage, uzimajući u obzir dve varijante scenarija spoljnih migracija, pesimističku i optimističku (Tabela 1). Izabrani rezultati obe prognoze upoređuju se sa rezultatima *status quo* simulacije. Pretpostavke za pesimističku i optimističku varijantu projekcije predstavljene su u poglavlju 3. Kao što je ranije pomenuto, obe varijante dele iste pretpostavke o fertilitetu, mortalitetu i ekonomskoj aktivnosti, i razlikuju se jedino u pogledu migracionih pretpostavki. U *status quo* simulaciji pretpostavili smo da će specifične stope fertiliteta, mortaliteta, neto migracije i ekonomske aktivnosti po starosti ostati na nivou zabeleženom u početnom periodu simulacije.¹² Osnovna vrednost takvih proračuna sadrži se u mogućnosti da se procene dugoročne posledice tekućih demografskih trendova. Ovo ima dijagnostičku vrednost politike, pošto nam govori koliko daleko su uočeni demografski obrasci od dugoročnih ciljeva politike.

4.1. Smanjenje broja stanovnika i radne snage

U „optimističkom“ scenariju, za koji smatramo da je verovatniji, broj stanovnika u Srbiji će kroz 30 godina pasti na 5,55 miliona, što je smanjenje od 1,7 miliona odnosno 23% u odnosu na početnu populaciju (Tabela 4 i Grafikon 12). Glavni pokretač ovog smanjenja biće negativan prirodni priraštaj (-1,408 miliona), koji je mnogo viši, u apso-

12 U *status quo* simulaciji pretpostavljene su sledeće vrednosti demografskih stopa po starosti: prosečne godišnje stope fertiliteta i mortaliteta zabeležene u periodu 2006–2010, prosečne godišnje neto migracione stope procenjene za period 2008–2010. Stope ekonomske aktivnosti bile su fiksirane na nivou procenjenom za 1. januar 2011.

lutnom smislu, od negativne neto migracije (-261 hiljada). Smanjenje obima radne snage, od 21%, biće neznatno manje, relativno posmatrano, od smanjenja ukupnog stanovništva. Trebalo bi očekivati značajne promene u strukturi populacije, pošto bi se obim stanovništva starijeg od 65 godina povećao za 14% tokom projekcionog perioda.

Tabela 4. Izabrani pokazatelji razvoja stanovništva i radne snage u status quo simulaciji, kao i u „optimističkoj“ i „pesimističkoj“ prognozi, 2011–2041.

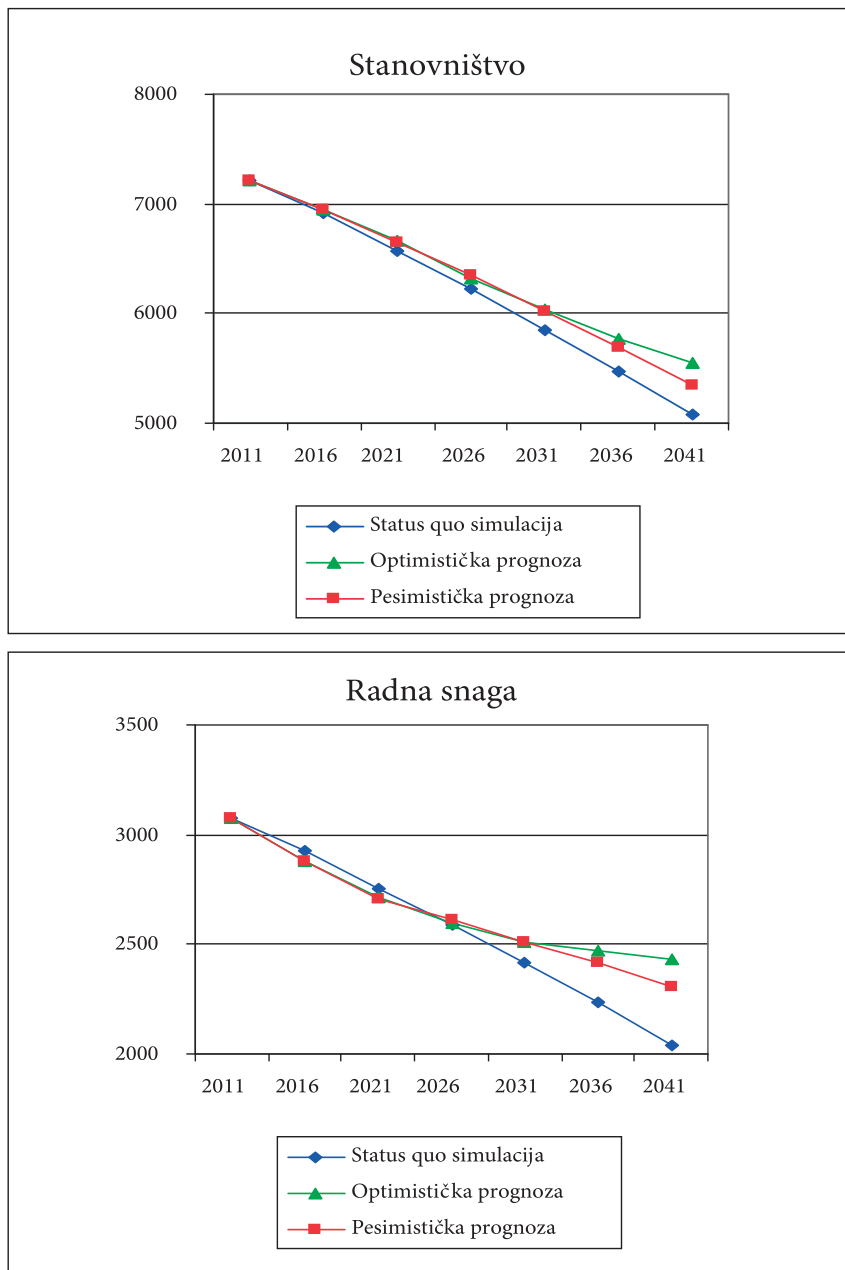
Stanovništvo i radna snaga (u hiljadama)	2011.	2041.		
		Status quo simulacija	Optimistička prognoza	Pesimistička prognoza
Ukupno stanovništvo	7.218,2	5.080,3	5.549,5	5.347,2
Stanovništvo u školskom uzrastu (5–24)	1.620,9	939,1	1.022,7	958,5
Stanovništvo starosti 65 ili više godina	1.213,2	1.184,4	1.383,0	1.389,0
Radna snaga	3.074,4	2.042,3	2.428,1	2.307,0
Karakteristike kretanja stanovništva i radne snage 2011–2041.		<i>Status quo simulacija</i>	<i>Optimistička prognoza</i>	<i>Pesimistička prognoza</i>
Kretanje ukupnog stanovništva, 2011–2041. (u hiljadama)		-2.137,9	-1.668,7	-1.871,0
Kretanje ukupnog stanovništva, 2011–2041. (%)		-29,6	-23,1	-25,9
Kretanje stanovništva u školskom uzrastu (5–24), 2011–2041. (%)		-42,1	-36,9	-40,9
Kretanje stanovništva starosti 65 ili više godina, 2011–2041. (%)		-2,4	14,0	14,5
Rođeni 2011–2041. (u hiljadama)		1.534,7	1.598,3	1.585,2
Umrli 2011–2041. (u hiljadama)		3.281,4	3.006,2	3.009,1

Prirodni priraštaj 2011–2041. (u hiljadama)		-1.746,7	-1.407,8	-1.423,8
Neto migracija 2011–2041. (u hiljadama)		-391,2	-260,9	-447,2
Kretanje radne snage 2011–2041. (u hiljadama)		-1.032,0	-646,3	-767,4
Kretanje radne snage 2011–2041. (%)		-33,6	-21,0	-25,0
Karakteristike struktura stanovništva i radne snage	2011.	2041.		
		<i>Status quo simulacija</i>	<i>Optimistička proгноza</i>	<i>Pesimistička proгноza</i>
Udeo starih 0–14 u ukupnom stanovništvu (%)	15,1	12,5	12,7	12,5
Udeo starih 65 ili više godina u ukupnom stanovništvu (%)	16,8	23,3	24,9	26,0
Udeo starih 40 ili više godina u radnoj snazi (%)	52,7	58,2	59,5	61,3
Koeficijent zavisnosti starih (KZS)	24,7	36,3	39,9	42,2
Koeficijent ekonomske zavisnosti (KEZ)	134,8	148,7	128,6	131,8

Izvor: Proračuni autora

„Pesimistička“ projekcija, koja pretpostavlja veće migracione gubitke (–447 hiljada), predviđa da će se aktuelna populacija Srbije smanjiti za 26% tokom narednih trideset godina. Treba istaći da veća emigracija kao posledicu ima smanjenje ukupnog broja rođenih za 13 hiljada u poređenju sa „optimističkom“ projekcijom, iako je u obe varijante pretpostavljen isti scenario za specifične stope fertiliteta po starosti. Ovu razliku čine rođeni od strane majki koje su emigrirale u inostranstvo.

Grafikon 12. Stanovništvo i radna snaga (u hiljadama) u „optimističkoj“ i „pesimističkoj“ prognozi, kao i u *status quo* simulaciji

Izvor: Proračuni autora

Održavanje vrednosti demografskih indikatora na sadašnjem nivou tokom narednih trideset godina vodilo bi smanjenju ukupnog stanovništva od 30%, a obima radne snage od 34%. To je najnegativniji od svih scenarija. Smanjenje usled negativnog prirodnog priraštaja u *status quo* scenariju mnogo je veće nego u obe prognostičke varijante: u odnosu na „optimistički“ scenario za 24%, a na „pesimistički“ za 23%. Pošto je neto gubitak prirodnog kretanja glavni pokretač populacionih promena, sasvim je jasno da bi povećanje fertiliteta i smanjenje mortaliteta trebalo da budu prioriteti populacione politike. Smanjenje negativnog migracionog salda takođe bi koristilo razvoju stanovništva, ali verovatno ne do te mere kao povećanje fertiliteta. U poglavlju 6 opet ćemo se vratiti ovom pitanju.

Treba naglasiti da, sa tačke gledišta populacione politike, smanjenje stanovništva, posebno u obimu koji je prognoziran za Srbiju, ne bi trebalo da prođe neprimećeno. Možda su vremena kada je značaj država definisan uglavnom na osnovu broja stanovnika davno prošla, dok drugi faktori, kao što su ljudski kapital, inovativnost i produktivnost, igraju sve bitniju ulogu. Ipak, velika smanjenja broja stanovnika mogu da imaju kao rezultat regionalnu i subregionalnu depopulaciju, koja se u Srbiji beleži već prilično dugo (Todorović, Dobnjaković, 2010), i koja se odnosi naročito na udaljena seoska područja sa ograničenom, često monofunkcionalnom ekonomskom osnovom i neadekvatnom saobraćajnom i komunikacionom infrastrukturom. Ozbiljno smanjenje populacije može voditi deficitu u ponudi radne snage, o čemu se diskutuje dalje u tekstu. Druge dugoročne hipotetičke ekonomske posledice su više spekulativne, ali možemo na tu listu staviti sporiji ekonomski rast, pad cena nekretnina, smanjenje štednje, itd. Do sada je u modernim privredama veličina populacije rasla, sa izuzetkom ratnih perioda, tako da imamo malo empirijskih dokaza o ekonomskim posledicama populacionog smanjenja. Ipak, bilo bi mudro obuzdati velika smanjenja obima stanovništva putem mera populacione politike.

Promene u obimu i strukturi stanovništva, kombinovane sa pretpostavljenim promenama u pogledu ekonomske aktivnosti, vodile bi značajnom smanjenju raspoloživih resursa radne snage, za 21% ili 646 hiljada po „optimističkoj“ prognozi odnosno za 25% ili 767 hiljada po „pesimističkoj“. Navedeno smanjenje je značajno, uprkos pretpostavljenom znatnom povećanju ekonomske aktivnosti počev od 2021. Odsu-

stvo promena u pogledu demografskih stopa i stopa aktivnosti (kako je pretpostavljeno u *status quo* simulaciji) vodilo bi još većem smanjenju resursa radne snage – za 34%, što iznosi preko milion ljudi (Tabela 4 i Grafikon 12).

Prognozirano smanjenje resursa radne snage za jednu petinu ili četvrtinu ne predstavlja razvitak koji bi se lako podneo. Nemamo prognozu o potražnji radne snage u Srbiji u narednih trideset godina, tako da je nemoguće uporediti je sa našom prognozom o ponudi radne snage. Međutim, možemo spekulirati o mogućim posledicama tako dramatičnog smanjenja. Najpre, smanjenje resursa radne snage, naročito pod pretpostavkom ekonomskog rasta koju smo napravili u „optimističkom“ scenariju, može dovesti do neusklađenosti između ponude i potražnje radne snage. Ta čisto numerička neusklađenost mogla bi biti uvećana strukturnom, u pogledu nedostatka radnika sa određenim veštinama ili kvalifikacijama. Manjak radne snage takođe bi mogao dovesti do povećanja zarada, što bi imalo dve posledice na makroekonomskom nivou – inflaciju i gubitak konkurentnosti.

4.2. Starenje stanovništva i radne snage

Promene ukupnog broja stanovnika i obima radne snage prave su promenama u starosnoj strukturi. Strukturne promene jasno su uočljive kada se posmatraju starosne piramide, koje predstavljaju udeo stanovništva u pojedinačnim petogodišnjim starosnim grupama (Grafikon 13). Već 2011. godine populaciona piramida bila je regresivna. Ono što karakteriše regresivnu piramidu je da što je bliže dnu, ona postaje uža, tj. što je starosna grupa mlađa, to joj je i veličina manja. U 2011. godini, to je bio slučaj sa starosnim grupama mlađim od grupe 30–34 godine. U 2041. godini, struktura će biti još nepovoljnija, kako u „pesimističkoj“ tako i u „optimističkoj“ prognozi, sa sužavanjem piramide koje bi počinjalo od 60. godine života kod žena odnosno 55. kod muškaraca. Svaka petogodišnja starosna grupa iznad 55 godina za žene odnosno 50 godina za muškarce, imala bi veći udeo u ukupnom stanovništvu u 2041. nego u 2011. godini.

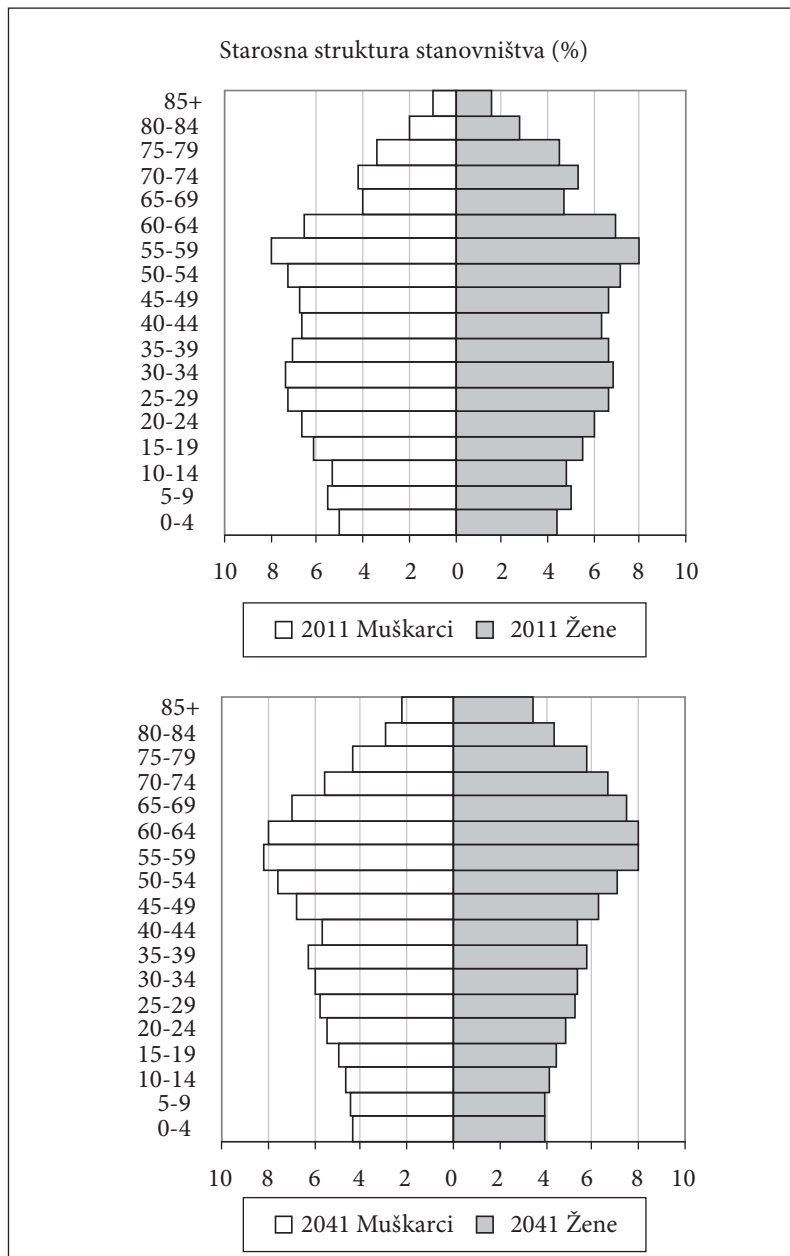
Kretanja radne snage u starosnoj piramidi jasno pokazuju i njeno starenje (Grafikon13). U „optimističkoj“ prognozi, između 2011. i 2041.

godine, udeo radne snage u svim starosnim grupama do 49. godine za muškarce odnosno do 44. godine za žene bi opao, a porastao bi u svim starijim grupama. Sličan proces primećuje se i u „pesimističkom“ scenariju, s tim da je tu radna snaga još starija: udeo ekonomski aktivnih lica starih 40 ili više godina iznosio je 53% u 2011. godini, da bi do 2041. porastao na 59,5% po „optimističkom“ odnosno na 61% po „pesimističkom“ scenariju. Najveći udeo starijih radnika u ukupnoj radnoj snazi biće 2036. godine (60,9% po „optimističkom“ odnosno 61,5 % po „pesimističkom“ scenariju). Mali pad ovog udela u 2041. godini povezan je sa penzionisanjem potomaka posleratne *baby boom* generacije.

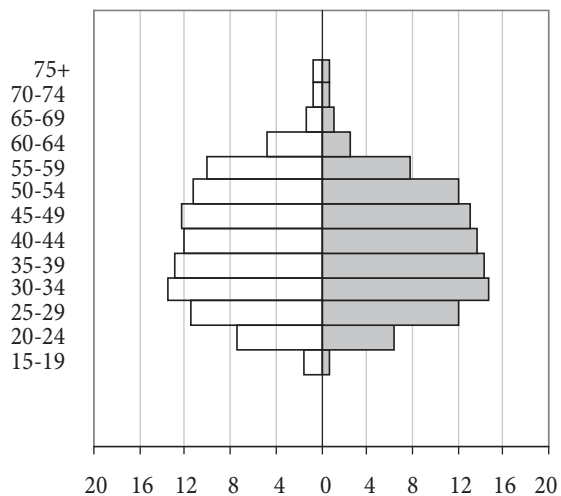
Kako bi se bolje razumele posledice promena u starosnim strukturama, ispitali smo razvoj izabраних širih starosnih grupa u poređenju sa njihovom početnom veličinom 2011. godine. Takođe smo analizirali i koeficijente zavisnosti (koeficijent zavisnosti starih, i koeficijent ekonomske zavisnosti; pogledati njihove definicije u Odeljku 2), koji pružaju informacije o razvoju veličine određenih starosnih grupa ili o broju ekonomski aktivnih lica u određenim starosnim grupama u poređenju sa drugim grupama. Strukturni pokazatelji posredno odgovaraju na pitanje o budućim kretanjima u pogledu potrebe za objektima i uslugama koje su neophodne ili koje potražuju specifične starosne grupe.

Posmatrali smo dve šire starosne grupe, grupu lica u uzrastu 5–24 godine, kao najbitniju iz ugla obrazovnih aktivnosti, i grupu starih 65 i više godina, tj. penzionere, kojima su najviše potrebne medicinska nega i socijalna pomoć. Bilo bi veoma zanimljivo posmatrati kretanje u još užoj starosnoj grupi, tj. kod lica koja imaju 85 i više godina, jer se sa sigurnošću može pretpostaviti da u tim godinama ljudi veoma intenzivno koriste medicinske i usluge socijalnih službi. Sa povećanjem obima ove starosne grupe, sve brže bi rasla potreba za državno finansiranim dugoročnom negom; stoga bi veličina ove grupe mogla biti važna u smislu planiranja. Nažalost, statistički podaci koji se tiču najstarijeg dela stanovništva nisu najpouzdaniji, što nas je omelo u sprovođenju takve analize.

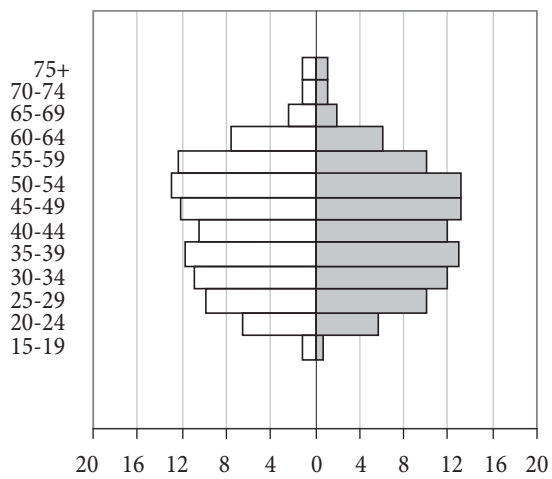
Grafikon 13. Starosna struktura stanovništva i radne snage, „optimistička“ prognoza, 2011. i 2041.

Starosna struktura radne snage (%)

□ 2011 Muškarci ■ 2011 Žene

□ 2041 Muškarci ■ 2041 Žene

Izvor: Proračuni autora

U „optimističkoj“ prognozi očekivali bismo smanjenje stanovništva u obrazovnom dobu (5–24 godine) za 37%, sa 1,621 miliona u 2011. na 1,023 miliona u 2041. godini. U „pesimističkoj“ prognozi, ovo smanjenje bilo bi još veće, sa padom na 959 hiljada (dakle za 41%) na kraju projekcionog perioda (Tabela 4). Takva promena imala bi fundamentalni uticaj na potražnju za školama i nastavnicima. Smanjena potražnja za obrazovnim uslugama, ili jednostavnije rečeno nedostatak đaka, može voditi zatvaranju škola, posebno u ruralnim, slabo nastanjenim oblastima, najčešće lociranim u planinskim predelima. Ovo će, zauzvrat, ograničiti pristup obrazovanju, posebno najmlađim đacima, pošto će organizovanje prevoza iz sela do školskih centara biti skupo. Uticaj ovih promena može biti naročito akutan na nivou osnovnog obrazovanja, pošto je za najmlađe učenike posebno važno da im se škola nalazi blizu mesta prebivališta. Smanjena dostupnost obrazovanja može, zauzvrat, potkopati osnovu modernizacije – kvalitetno obrazovanje.

Promena udela stanovništva starog 65 i više godina će biti značajna, sa 17% u ukupnom stanovništvu 2011. na 25% po „optimističkoj“ odnosno 26% po „pesimističkoj“ prognozi 2041. godine (Tabela 4). Međutim, u apsolutnim brojevima, povećanje neće biti zapanjujuće: 170 hiljada prema „optimističkom“ scenariju, to jest 14% (Tabela 4). *Status quo* simulacija pokazuje malo smanjenje u ovoj starosnoj grupi (Tabela 4). Ove promene su mnogo sporije nego u prognozama većine evropskih zemalja, što je direktno povezano sa našim obazrivim pretpostavkama o smanjenju mortaliteta u Srbiji. Ukoliko bude značajnijih smanjenja u stopama mortaliteta, posebno u starijem dobu, porast obima najstarije starosne grupe biće dosta viši.

Takođe se moramo podsetiti i činjenice da je stanovništvo Srbije već veoma staro. Ovo se najbolje može demonstrirati tako što će se posmatrati drugi pokazatelj – koeficijent zavisnosti starih (KZS), koji vodi u odnos broj osoba od preko 65 godina sa brojem lica u radnom dobu (15–64). To je demografski pokazatelj koji nam kazuje koliko je starijih osoba na sto osoba u radnom dobu. U Srbiji je KZS iznosio 25 u 2011, što je blizu proseka za zemlje EU–27 (25,9) u istoj godini (*Eurostat*, 2012). Međutim, većina evropskih zemalja kompenzuje ubrzano starenje visokom ekonomskom aktivnošću i visokom produktivnošću.

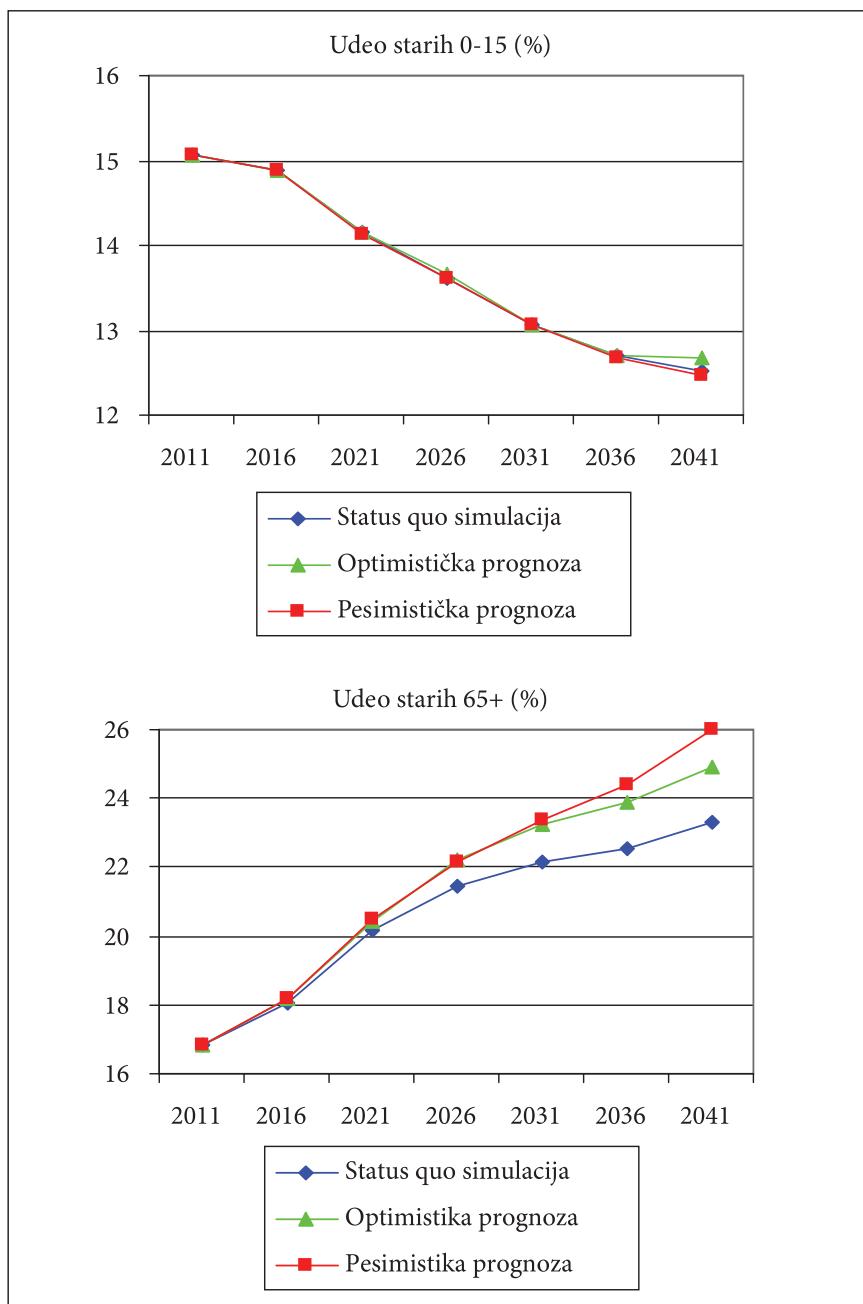
Uzimajući u obzir već veoma odmakao proces starenja stanovništva u Srbiji, njegov dalji značajan napredak, prognoziran u obe

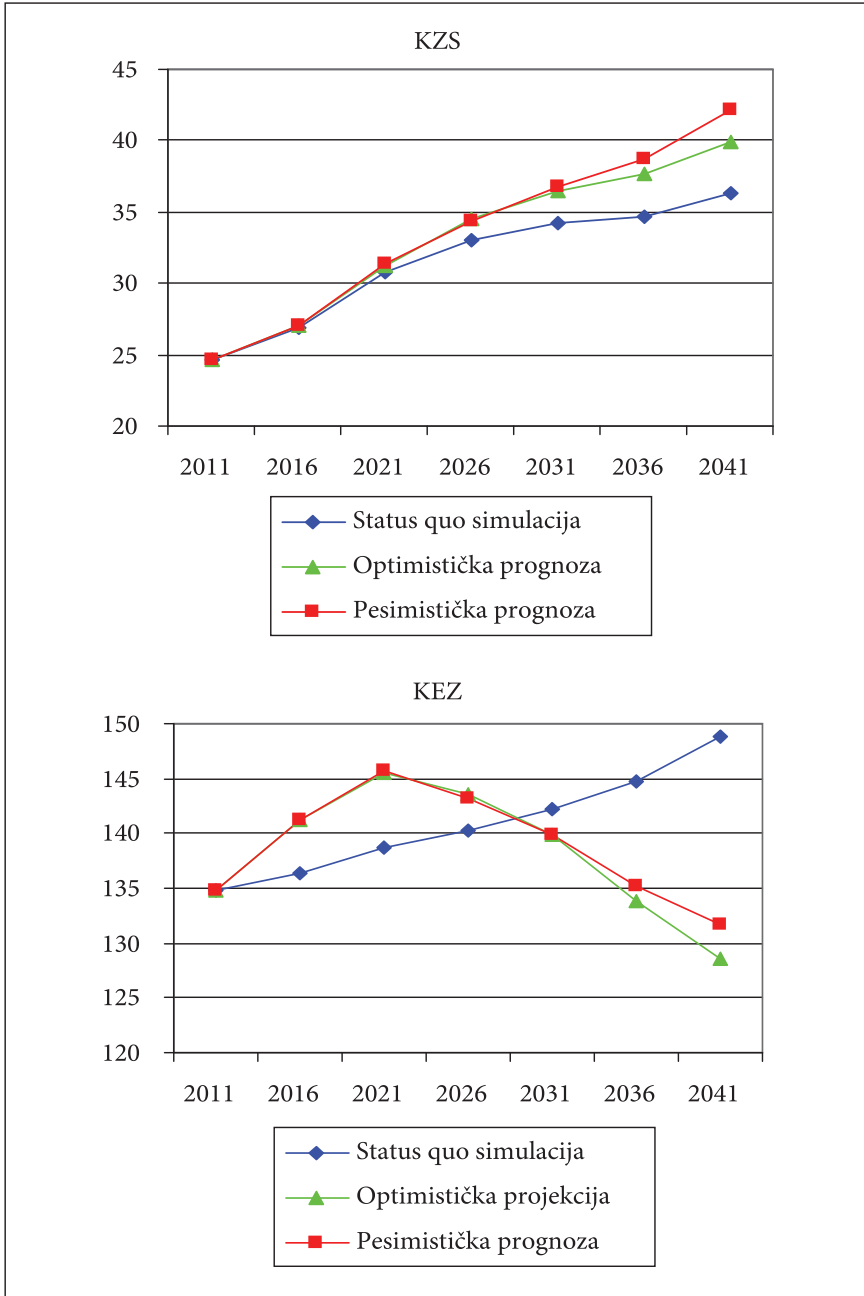
projekcijske varijante, veoma je zabrinjavajući. KZS će 2041. godine iznositi 40 prema „optimističkoj“ ili čak 42 prema „pesimističkoj“ varijanti (Tabela 4, Grafikon 14). Povećanje KZS od 62% prognozirano u „optimističkom“ scenariju pokazuje koliko dalekosežne mogu biti promene demografske strukture. Takve promene zahtevaju preoblikovanje čitave privrede, pošto će društvo „osedelih“ tražiti drugačije usluge i proizvode od društva sredovečnih. Možemo očekivati da ove promene pogode sektor javnih usluga, sa povećanom tražnjom gerijatrijske i dugotrajne nege, kao i podrške onima koji su krhkog zdravlja, ali i dalje u stanju da u većini slučajeva brinu o sebi. Zdravstvene ustanove će morati da se rekonstruišu tako da u njima bude više gerijatrijskih odeljenja i doći će do ekspanzije broja zdravstvenih ustanova i medicinske nege starih lica. Pristupačnost će biti sve značajnije pitanje, sa povećanom potražnjom za prostorom i prevoznim sredstvima prilagođenim za pristup invalidskim kolicima. Najverovatnije će se pojaviti nove usluge za pružanje nege imućnijim starim licima. Glavni problem neće biti infrastruktura već zaposleni potrebni da pruže te usluge, zato što je porast udela starijih lica veći nego porast njihovog broja. Ekonomske posledice biće značajne, pošto će pritisak na penziona fondove biti rastući, a njihovi prihodi sve manji. Ovo će predstavljati znatno opterećenje državnog budžeta, koji će morati da subvencioniše isplatu zagaranovanih penzija. Pojedinačna bankovna štednja i investicije biće umanjene, pošto će starija lica svoje penzije dopunjavati životnom ušteđevinom.

Možda najbitniji i potencijalno najštetniji uticaj na sistem socijalne sigurnosti predstavlja kombinovani uticaj rasta broja penzionera i smanjenja radne snage. Srbija ima redistributivni sistem, u kojem oni koji uplaćuju doprinos u socijalno osiguranje od svojih plata direktno finansiraju troškove za penzije penzionera u tom trenutku. Na troškove ovog sistema otišlo je 13% BDP u 2009. godini, što bi relativno gledano bio drugi po visini trošak u Evropi (*Jaeger, Lissovolik, 2010*). Pošto broj penzionera raste a obim radne snage opada, sistem će biti sve teže finansirati i moraće da se osloni na subvencije države plaćene od poreza. O opcijama politika kojima bi bio sprečen takav razvoj situacije raspravlja se u Odeljku 6.3.

Kao pokazatelj koji nam može pomoći da ocenimo ukupno ekonomsko opterećenje tržišta rada neaktivnom populacijom, predložimo korišćenje *koeficijenta ekonomske zavisnosti* (KEZ). Ovaj pokazatelj

Grafikon 14. Izabrani pokazatelji razvoja stanovništva i radne snage u *status quo* simulaciji, i u „optimističkoj“ i „pesimističkoj“ prognozi, 2011–2041.

Izvor: Proračuni autora

nam govori koliko će biti ekonomski neaktivnih lica u odnosu na 100 radno aktivnih lica. On je naročito koristan za procenu uticaja demografskih trendova i ekonomske aktivnosti na sisteme socijalne sigurnosti, kao i na troškove zdravstvene i socijalne zaštite. U Srbiji, njegova vrednost iznosila je 135 u 2011. godini, a po *status quo* scenariju porasla bi na 149. Ovi brojevi su alarmantni posebno kada se uporede sa vrednostima zabeleženim u evropskim zemljama. U 2005. godini, najviše vrednosti koeficijenta ekonomske zavisnosti registrovane su u Italiji, Malti (105), Mađarskoj (104) i Bugarskoj (101), dok su u svim preostalim evropskim zemljama bile ispod 100. Neponderisani prosek za 31 evropsku zemlju (EU-27 plus EFTA – *European Free Trade Association*) bio je 73, pri čemu su vrednosti u mnogim zemljama bile niže od polovine vrednosti ovog koeficijenta u Srbiji u 2011. godini (50 u Švajcarskoj, 51 u Danskoj, 56 u Norveškoj i Holandiji i 60 u Švedskoj).

Pri razvijanju pretpostavki za prognoze, pretpostavili smo da će stope ekonomske aktivnosti u Srbiji značajno porasti nakon 2021. godine, i da će starosna granica za odlazak žena u penziju biti podignuta na 65 godina. Ove promene zaista bi trebalo da doprinesu poboljšanju situacije, kao što pokazuju prognozirane vrednosti koeficijenta ekonomske zavisnosti. Nakon početnog povećanja, ovaj koeficijent će od 2021. početi da opada, da bi do 2041. godine pao na 129 po „optimističkoj“, odnosno na 132 po „pesimističkoj“ prognozi (Tabela 4 i Grafikon 14). Ipak, uprkos smanjenju, Srbija bi i dalje bila znatno iznad evropskog proseka, za koji se prognozira da će iznositi oko 92 u 2030. godini (*Kupiszewska i Kupiszewski, 2010b*).

4.3. Uticaj migracija na budući razvoj stanovništva

Migracije su snažan pokretač populacionih promena. Migranti su uglavnom mladi ljudi, tako da njihova konstantna dugoročna emigracija može izmeniti starosnu strukturu stanovništva u zemlji iz koje emigriraju. Kod zemalja u kojima u migracijama preovlađuju žene, polna struktura takođe može biti narušena. Migracije direktno utiču na broj rođenih, jer smanjuju populaciju potencijalnih majki. Parovi često emigriraju sa svojom decom koja su rođena pre emigracije. Ovi faktori doprinose podrivanju starosne piramide. Pored ovih direktnih demografskih posledica, takođe se javljaju i indirektnе ekonomske i socijalne posledice. Demografski procesi utiču na ponudu radne sna-

ge, što može biti posebno štetno kada su emigranti dobro obrazovani i kada se ne vraćaju. U zavisnosti od obrazovne i profesionalne strukture emigranata, produktivnost i inovativnost privrede može trpeti posledice (detaljnije videti u: *Skirbekk*, 2003). Veliki manjkovi u starosnim grupama mladih mogu vremenom dovesti do smanjenja brige o starijima u okviru porodice. Čak i ovi vrlo površni argumenti podstakli su nas da detaljnije razmotrimo uticaj migracija na demografski razvoj.

Za procenu ovog uticaja, pripremili smo simulaciju na osnovu pretpostavke da su sve specifične stope fertiliteta, mortaliteta i ekonomske aktivnosti po starosti iste kao i u prognozi (isto i u „optimističkoj“ i u „pesimističkoj“ varijanti), a da je neto migracija jednaka nuli.

Prema optimističkoj prognozi, ukupan broj stanovnika u Srbiji će 2041. godine biti za 371 hiljadu manji nego što bi bio u odsustvu migracione komponente. Takođe, obim radne snage će biti manji za 220,2 hiljade. Ovaj uticaj migracija može biti razložen na direktnu i indirektnu komponentu. Direktan uticaj sastoji se od ukupnih tokova neto migracije sabranih za ceo projekcioni period. Nisu pravljeni nikakve pretpostavke o hipotetičkim demografskim događajima koji su se mogli desiti emigrantima da nisu emigrirali. Ovi događaji čine indirektan uticaj. Konkretno, ono našta ovde upućujemo je broj rođenih i umrlih koji je migracija sprečila ili kojem je doprinela, u zavisnosti od sveukupnog smera migracionih tokova, i koji su takođe sabrani za ceo projekcioni period. Tabela 5 omogućava izračunavanje migracionog uticaja kod svih komponenti kretanja stanovništva.

Direktan uticaj migracija na stanovništvo u „optimističkoj“ projekciji iznosi –261 hiljadu. Ovo je neto migracija agregirana za period 2011–2041. Indirektan uticaj migracija sastoji se, u slučaju negativne neto migracije, od gubitka rođenih usled emigracije potencijalnih majki i gubitka umrlih emigranata. Ovaj drugi uticaj je mali.

Broj beba koje bi žene emigrantkinje rodile da nisu emigrirale iznosi 104 hiljade za ceo projekcioni period. Broj umrlih se pomoću migracija smanjio za 6 hiljada (ovi ljudi bi svakako možda umrli, ali njihova smrt je nastupila nakon što su emigrirali tako da se ne mogu računati u Srbiji budući da u trenutku smrti nisu pripadali stanovništvu Srbije). Ukupan indirektni uticaj migracija je –110 hiljada.

Ukupan direktan i indirektan uticaj migracija rezultirao je smanjenjem ukupnog broja stanovnika u „optimističkoj“ prognozi za 371 hiljadu. Skoro 30% ovog pada posledica je migracijom uzrokovanog,

potencijalnog, ali „nekonzumiranog“ prirodnog kretanja. U relativnom smislu, migracije su odgovorne, direktno ili indirektno, za 22% ukupnog pada u broju stanovnika u „optimističkoj“ prognozi (Tabela 5).

Kvantifikovali smo uticaj migracija na odabrane pokazatelje izračunavanjem procentualne razlike za 2041. godinu između vrednosti pokazatelja prema „optimističkoj“ prognozi i prema simulaciji „bez migracija“, mereno u odnosu na ovu drugu (Tabela 6). U optimističkoj prognozi, ukupan broj stanovnika manji je za 6,3%, a ukupna radna snaga za 8,3%, kao rezultat migracije. Migracija takođe ima značajan uticaj na starosnu strukturu stanovništva. Ona koja je pretpostavljena u optimističkoj prognozi bi smanjila udeo stanovništva uzrasta 0–14 godina za 3%, a povećala udeo stanovništva starosti 65+ za 7% (Tabela 6). Takođe bi povećala i koeficijent zavisnosti starih za 8,5% i koeficijent ekonomske zavisnosti za 4,1 %.

Tabela 5. Odabrani pokazatelji razvoja stanovništva i radne snage u simulaciji „bez migracija“ i u „optimističkoj“ prognozi, 2011–2041.

Stanovništvo i radna snaga u 2041. (u hiljadama)	<i>Simulacija bez migracija</i>	<i>Optimistička prognoza</i>
Ukupno stanovništvo	5.920,3	5.549,5
Stanovništvo školskog uzrasta (5–24)	1.115,5	1.022,7
Stanovništvo starosti 65 ili više godina	1.384,5	1.383,0
Radna snaga	2.648,3	2.428,1
Karakteristike kretanja stanovništva i radne snage u periodu 2011–2041.	<i>Simulacija bez migracija</i>	<i>Optimistička prognoza</i>
Kretanje ukupnog stanovništva (u hiljadama)	-1.297,9	-1.668,7
Kretanje ukupnog stanovništva (%)	-18,0	-23,1
Kretanje stanovništva školskog uzrasta (5–24) (%)	-31,2	-36,9
Kretanje stanovništva starog 65 ili više godina (%)	14,1	14,0
Rođeni (000)	1.702,3	1.598,3

Umrli (000)	3.000,2	3.006,2
Prirodni priraštaj (000)	-1.297,9	-1.407,8
Neto migracija (000)	0,0	-260,9
Kretanje radne snage (000)	-426,1	-646,3
Kretanje radne snage (%)	-13,9	-21,0

Izvor: Proračuni autora

Možemo izneti tvrdnju da, sa demografske tačke gledišta, migracija u Srbiji ima negativan uticaj na razvoj stanovništva budući da povećava depopulaciju u zemlji, smanjuje ukupan broj rođenih, smanjuje resurse radne snage i negativno utiče na starosnu strukturu stanovništva. Smanjenje neto migracije trebalo bi da bude jedan od zadataka populacione i ekonomske politike.

Tabela 6. Kretanje odabranih pokazatelja stanovništva i radne snage kao posledica migracije u „optimističkoj“ prognozi, 2041.

Pokazatelj	Procentualna razlika
Ukupan broj stanovnika	-6,3
Radna snaga	-8,3
Stanovništvo uzrasta 5–24 godine	-8,3
Stanovništvo starosti 65 i više godina	-0,1
Udeo stanovništva uzrasta 0–14 godina	-3,3
Udeo starih 65 i više godina u ukupnom stanovništvu	6,6
KZS	8,5
KEZ	4,1

Izvor: Proračuni autora (videti objašnjenja u tekstu)

5. Procena uticaja odabranih mera politika

5.1. Pretpostavke za ispitivanje osetljivosti dinamike stanovništva i radne snage na različite mere politika

Smanjivanje i starenje stanovništva i radne snage – dve jasno prepoznatljive karakteristike savremene Srbije – mogu izazvati ekonomske i socijalne probleme ako se odvijaju suviše brzo. Ima smisla razmotriti osetljivost dinamike stanovništva i radne snage na modifikacije određenih komponenti promena: fertiliteta, migracije i ekonomske aktivnosti. Ove modifikacije mogu se postići kroz razvoj određenih politika. Stoga smo razvili kvantitativni metod i niz numeričkih pokazatelja koji pomažu procenu koja politika može dati bolje rezultate. Kako bismo analizirali potencijalne uticaje raznih politika, pripremili smo četiri „šta ako“ simulacije, koje pokazuju posledice: (i) porasta fertiliteta, (ii) porasta neto migracije i (iii) porasta stopa ekonomske aktivnosti. U ovim simulacijama, neto migraciju povišili smo do nivoa za koji smo smatrali da je visok, ali ne i potpuno nerealan. Fertilitet i ekonomska aktivnost povećani su na visok, ali ne nužno i na najviši nedavno zabeležen nivo u Evropi. Konačno, izvršili smo i simulaciju u kojoj su nivoi sve tri tretirane komponente istovremeno povišeni. Tako su pretpostavljeni nivoi u ovoj simulaciji politika vrlo visoki ali još u domenu mogućeg.

Specifikacije simulacija politika su sledeće (videti takođe i Tabelu 1):

1. pretpostavke o mortalitetu, migracijama i ekonomskoj aktivnosti iste su kao i u prognozi, dok su stope fertiliteta više (simulacija *visokog fertiliteta*);
2. pretpostavke o fertilitetu, mortalitetu i ekonomskoj aktivnosti iste su kao i u prognozi, dok su stope neto migracije više (simulacija *povećane neto migracije*);

3. pretpostavke o fertilitetu, mortalitetu i migracijama iste su kao i u prognozi, dok su stope ekonomske aktivnosti više (simulacija *visoke ekonomske aktivnosti*); i
4. pretpostavke o mortalitetu su iste kao i u prognozi, dok su fertilitet, neto migracija i ekonomska aktivnost viši nego u prognozi, tj. isti kao u 1, 2. i 3. scenariju politika, respektivno (simulacija *kombinovanih politika*). Ovaj scenario predstavlja istovremeno i sprovođenje tri prethodno opisane politike. Može se posmatrati kao gornja granica onoga što se može postići pod izuzetno povoljnim uslovima.

Karakteristike scenarija politika i obrazloženja naših definicija odgovarajućih „visokih nivoa“ fertiliteta, neto migracije i ekonomske aktivnosti, navedeni su u nastavku.

Scenario visokog fertiliteta

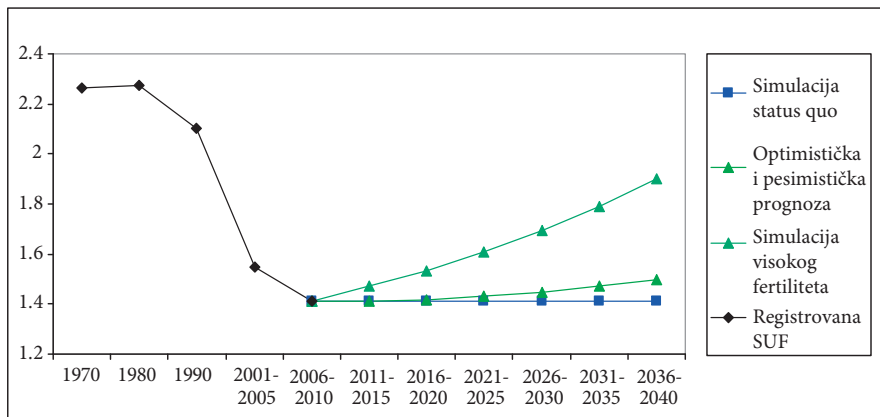
Pretpostavili smo povećanje SUF na 1,9 u 2041. godini, što je još ispod nivoa neophodnog za zamenu generacija (Grafikon 15). Ciljna starosna struktura majki biće kao i u poslednjem petogodišnjem periodu prognoze, proporcionalno prilagođena kako bi dala pretpostavljenu SUF. Tako će premeštanje maksimalnog nivoa fertiliteta na starosnu grupu 30–34 godine biti izraženije nego u prognozi. Slično kao i u prognozi, pretpostavljeno je da će se u scenariju politike specifične stope fertiliteta po starosti menjati po stalnim stopama dok ne dosegnu ciljne vrednosti.

SUF od oko 1,9 je najviša zabeležena vrednost u kontinentalnoj Evropi, pri čemu je u Francuskoj 1,99, Norveškoj 1,96, Švedskoj 1,91, Velikoj Britaniji 1,90, Finskoj 1,85 a u Belgiji 1,82 (*Eurostat*, 2011), pokazujući da takav nivo rađanja nije potpuno van domašaja. Međutim, niži je nego na Islandu i u Irskoj. Stoga se može pretpostaviti kao realan cilj politike, ali verovatno vrlo teško ostvarljiv s obzirom na dosadašnji nizak fertilitet u Srbiji.

Iskustvo raznih evropskih zemalja pokazuje da politike čiji je cilj porast fertiliteta moraju obuhvatiti širok spektar institucionalnih, socijalnih i pitanja radne snage (*Kotowska i Matysiak*, 2008). Po mišljenju ovih autora, zemlje koje su bile uspešne u održavanju visokog nivoa fertiliteta imaju razvijen sistem brige o deci i druge vidove podrške majkama na tržištu rada, depolarizujući rascep na tržištu rada između

muškarca koji hrani porodicu i žene koja odgaja decu. Ove mere podržane su novčanim transferima bilo u obliku poreskih olakšica vezanih za podizanje dece, bilo dečijim dodacima, bilo na oba načina.

Grafikon 15. SUF u simulaciji visokog fertiliteta

Izvor: Elaboracija autora

Scenarij povećane neto migracije

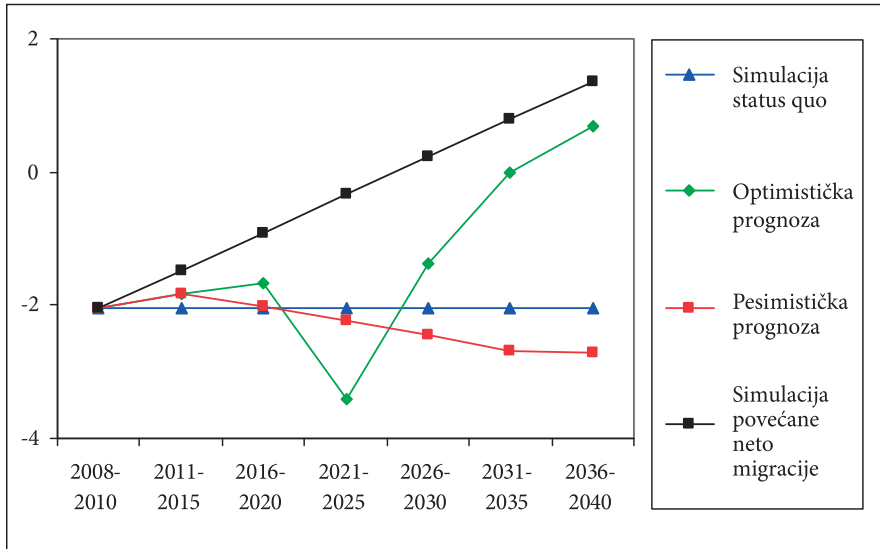
U scenariju *migratorne politike* pretpostavili smo da će, ako se broj stanovnika u Srbiji ne promeni, godišnja neto migracija doživeti transformaciju po linearnom trendu, od procenjenih –15 hiljada u periodu 2008–2010. do +10 hiljada u poslednjih 5 godina simulacije (videti Grafikon 16). U ovom scenariju ne očekuje se ogroman neto odliv povezan sa pristupanjem EU. Dok je u prognozi pretpostavljeno da će pozitivan migracioni bilans biti dostignut tek u periodu 2036–2040, u scenariju *migracione politike* to bi se desilo deset godina ranije.

Migracione politike čiji je cilj da povećaju neto migraciju mogu se kretati u dva pravca: u pravcu smanjenja emigracije i u pravcu povećanja imigracije. Generalno, prilično je teško sprovesti politike s direktnim ciljem ograničenja emigracije. Glavni *push* faktor je ekonomski razvoj, a preporuka politika može se svesti na jednostavan savet da se podstakne privredni razvoj i pravilno uspostavi institucionalni okvir (Bertocci, Strozzi, 2008).

Politike čiji je cilj da privuku više migranata mnogo su složene. Razvoj privrede je neophodan preduslov, ali institucionalni i pravni

okvir, integracione politike i društveni stavovi takođe predstavljaju važne faktore u migracionim odlukama.

Grafikon 16. Stope neto migracije (na 1.000) u simulaciji povećane neto migracije

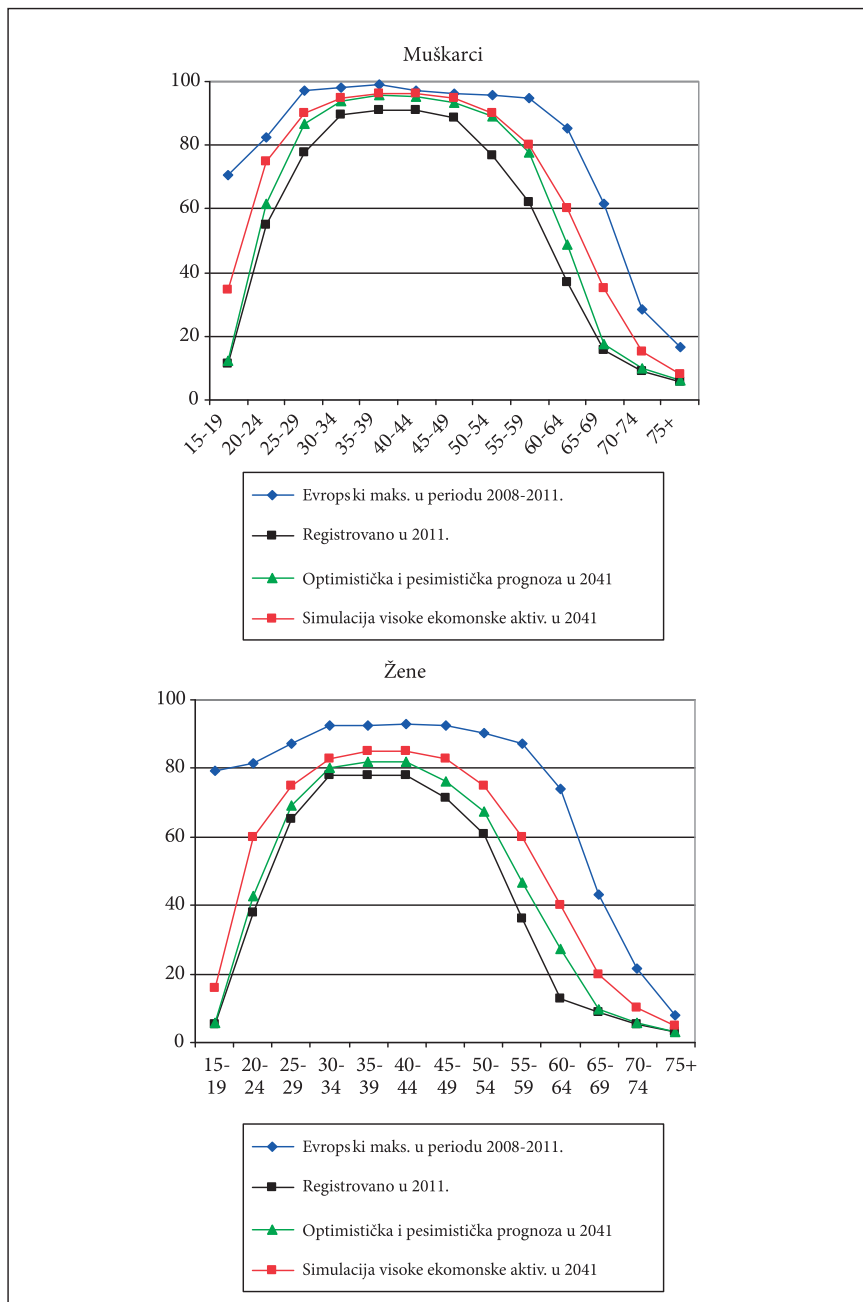
Izvor: Elaboracija autora

Scenario visoke ekonomske aktivnosti

Prilikom postavljanja scenarija za simulaciju *povećane ekonomske aktivnosti* usvojene su sledeće pretpostavke: doći će do snažnog ekonomskog razvoja u kombinaciji sa vrlo delotvornim politikama koje stimulišu zapošljavanje i smanjuju deficit radne snage uzrokovan populacionim starenjem Srbije. Ciljne stope ekonomske aktivnosti (2041) postavili smo na maksimalni nivo, koji se može razumno očekivati pod prethodno navedenim uslovima, ali koji je niži od nedavno u Evropi maksimalno zabeleženog nivoa za svaku starosnu grupu, izračunavši maksimalnu vrednost u datoj starosnoj grupi u odnosu na sve evropske zemlje u periodu 2008–2011.

Pretpostavili smo da će stope aktivnosti žena porasti više od stopa aktivnosti muškaraca. U slučaju veoma značajnog raskoraka u određenoj starosnoj grupi između maksimalne stope zabeležene u Evropi i

Grafikon 17. Stope ekonomske aktivnosti u 2041. godini u simulaciji visoke ekonomske aktivnosti

Izvor: Elaboracija autora

stope za Srbiju u 2011, ciljna stopa postavljena je tako da bude najviše tri puta veća od stope u Srbiji u 2011 godini.

Grafikon 17 prikazuje poređenje ciljnih specifičnih stopa ekonomske aktivnosti po starosti pretpostavljenih za muškarce i žene u scenariju *visoke ekonomske aktivnosti* sa *status quo* stopama, stopama pretpostavljenim u prognozi, kao i sa maksimalnim stopama zabeležanim u Evropi.

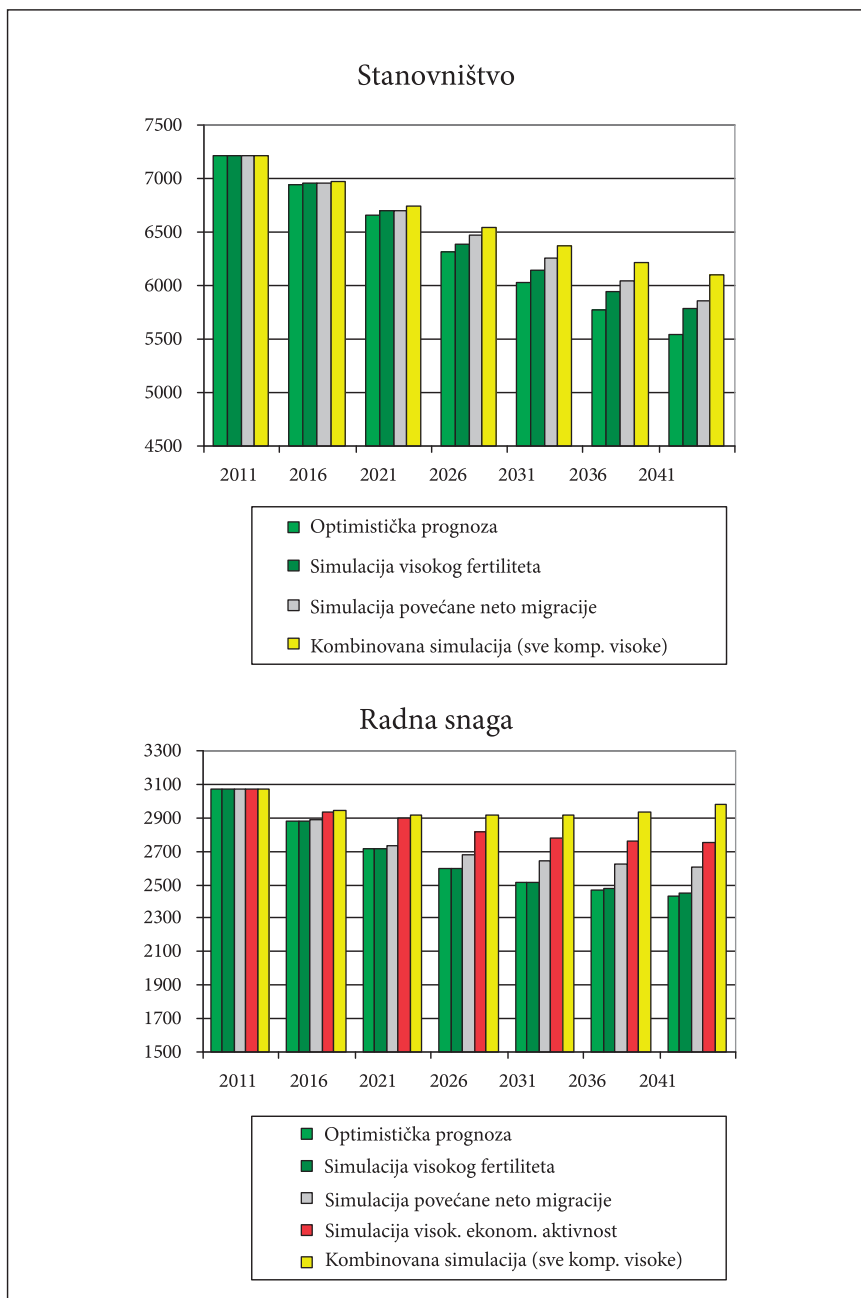
5.2. Analiza rezultata simulacija u scenarijima politika

Ovaj odeljak predstavlja analizu uticaja različitih politika na demografski razvoj i razvoj resursa radne snage u sledećih 30 godina, koja je modelovana kroz četiri simulacije politike. Posmatrali smo delotvornost različitih politika u usporavanju smanjenja broja stanovnika i obima radne snage i u obuzdavanju starenja stanovništva i radne snage. Glavni numerički pokazatelji predstavljeni su u Tabeli 7.

Umanjenje pada broja stanovnika najbolje se postiže sprovođenjem politike usmerene na porast neto migracije (Grafikon 18 i Tabela 7). Ovo bi rezultiralo sa 302 hiljade lica više nego u „optimističkoj“ prognozi u 2041. godini, podrazumevajući 238 hiljada manje emigranta i 68 hiljada više rođenih. Razlike u broju umrlih su male i biće zanemarene u ovom odeljku. Politike čiji je cilj da povećaju fertilitet dale bi 230 hiljada više ljudi u 2041. godini u poređenju sa scenarijom „optimističke“ prognoze, pri čemu su skoro svi posledica povećanog broja rođenih. Uspešna primena obe politike istovremeno za posledicu ima 548 hiljada više ljudi nego u „optimističkoj“ prognozi, od toga 313,5 hiljada kao posledicu broja rođenih, što je 13,5 hiljada više rođenih nego što se dobija prostim zbirom dve prethodne simulacije. Ovo sinergetsko dejstvo posledica je povećanog fertiliteta ostvarenog od strane lica koja nisu emigrirala.

Ako želimo da povećamo ponudu radne snage, najefikasnija strategija je da se povećaju stope ekonomske aktivnosti. Ovakva strategija dovodi do smanjenja u padu obima radne snage tokom perioda 2011–2041, sa 21% u „optimističkoj“ prognozi na 11% u simulaciji sa visokom ekonomskom aktivnošću, što je razlika od 321 hiljade u apsolutnom smislu. Kombinovanje ovog scenarija sa dva demografska

Grafikon 18. Razvoj stanovništva i radne snage prema četiri simulacije politika za period 2011–2041.

Izvor: Proračuni autora

scenarija svodi pad obima radne snage na 98 hiljada, tj. samo na 3% u poređenju sa vrednošću za 2011. godinu, što bi bio odličan rezultat. Porast fertiliteta ne donosi značajnija poboljšanja resursima radne snage u periodu do 2041. godine, što ne iznenađuje budući da njegov uticaj deluje postepeno i da je potrebno da prođe 16–24 godine pre nego što novorođeni stasaju za pojavljivanje na tržištu rada. Ova slaba osetljivost kontingenta radne snage na povećanje fertiliteta može donekle da zavara. Ako bi horizont simulacije bio 50 a ne 30 godina, uloga fertiliteta u ponudi radne snage bila bi mnogo izraženija. Sprovođenje politika čiji je cilj povećanje neto migracije dovelo bi do 177 hiljada više ljudi na tržištu rada nego u „optimističkoj“ prognozi.

Ispitivane politike imale bi uticaj na starosnu strukturu (Grafikon 19). Posebno je jasno vidljivo da kombinacija politika formira piramidu sa čvrstom osnovom. Istovremena implementacija migracione i politike podsticanja rađanja dovela bi do povećanja udela starosne grupe 0–14 godina sa 12,7% u „optimističkom“ scenariju na 15,4%, od čega bi većina bila posledica politike visokog fertiliteta (Grafikon 19). Samo bi kombinacija obe politike sprečila smanjenje udela ove starosne grupe u poređenju sa vrednošću za 2011. godinu (15,1%).

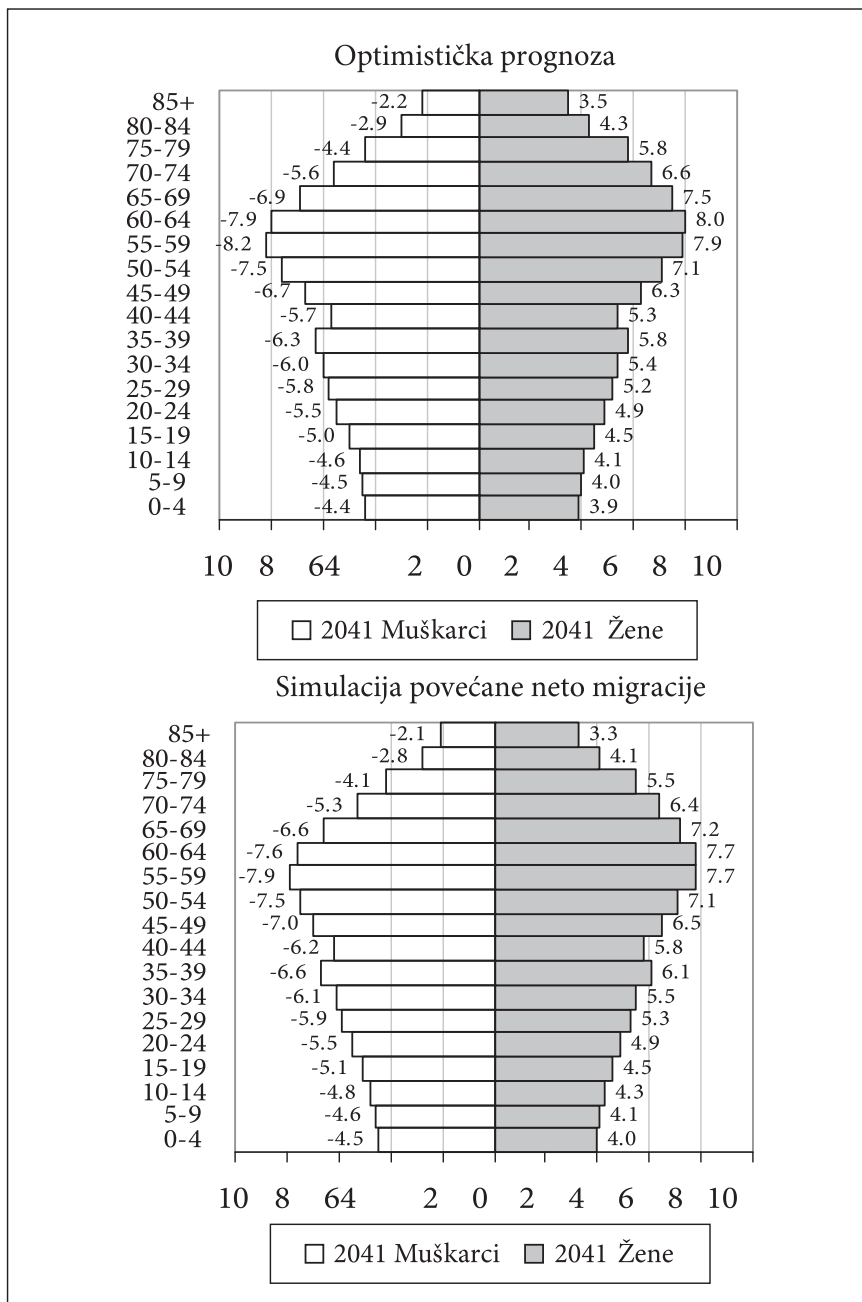
Tabela 7. Odabrani pokazatelji razvoja stanovništva i radne snage u četiri simulacije politika i „optimističkoj“ prognozi, 2011–2041.

Stanovništvo i radna snaga (u hiljadama)	2011.	2041.				
		<i>Optimist. prognoza</i>	<i>Visoki fertilitet</i>	<i>Povećana neto migracija</i>	<i>Visoka ekonomska aktivnost</i>	<i>Kombinovane politike</i>
Ukupno stanovništvo	7.218,2	5.549,5	5.779,3	5.851,4	5.549,5	6.097,4
Stanovništvo školskog uzrasta (5–24)	1.620,9	1.022,7	1.173,9	1.101,5	1.022,7	1.262,1
Stanovništvo starosti 65 ili više godina	1.213,2	1.383,0	1.383,2	1.387,7	1.383,0	1.387,9
Radna snaga	3.074,4	2.428,1	2.453,1	2.605,2	2.749,3	2.976,1
Karakteristike kretanja stanovništva i radne snage, 2011–2041.		<i>Optimist. prognoza</i>	<i>Visoki fertilitet</i>	<i>Povećana neto migracija</i>	<i>Visoka ekonomska aktivnost</i>	<i>Kombinovane politike</i>

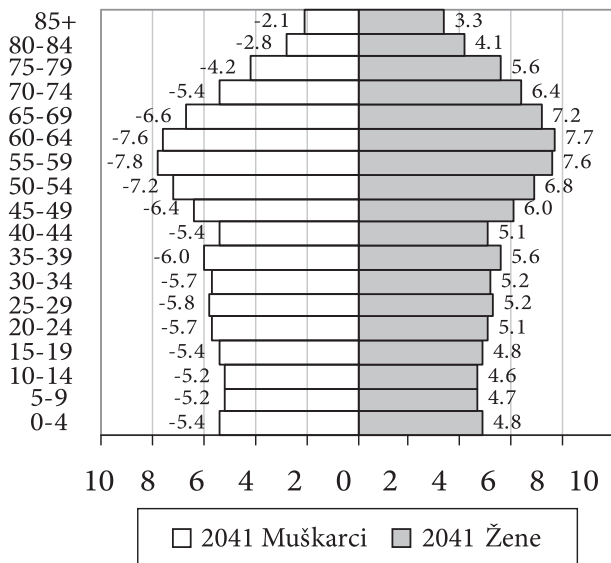
Kretanje ukupnog stanovništva (u hiljadama)		-1.668,7	-1.438,9	-1.366,8	-1.668,7	-1.120,8
Kretanje ukupnog stanovništva (%)		-23,1	-19,9	-18,9	-23,1	-15,5
Kretanje stanovništva školskog uzrasta (5-24) (%)		-36,9	-27,6	-32,0	-36,9	-22,1
Kretanje stanovništva starosti 65 ili više godina (%)		14,0	14,0	14,4	14,0	14,4
Rođeni (u hiljadama)		1.598,3	1.830,3	1.665,8	1.598,3	1.911,8
Umrli (u hiljadama)		3.006,2	3.007,7	3.009,6	3.006,2	3.011,2
Prirodni priraštaj (u hiljadama)		-1.407,8	-1.177,4	-1.343,8	-1.407,8	-1.099,4
Neto migracija (u hiljadama)		-260,9	-261,5	-23,0	-260,9	-21,4
Kretanje radne snage (u hiljadama)		-646,3	-621,3	-469,2	-325,1	-98,3
Kretanje radne snage (%)		-21,0	-20,2	-15,3	-10,6	-3,2
Karakteristike struktura stanovništva i radne snage	2011.	2041.				
		<i>Optimist. prognoza</i>	<i>Visoki fertilitet</i>	<i>Povećana neto migracija</i>	<i>Visoka ekonomska aktivnost</i>	<i>Kombinovane politike</i>
Udeo starih 0-14 godina u ukupnom stanovništvu (%)	15,1	12,7	15,0	13,1	12,7	15,4
Udeo starih 65 ili više godina u ukupnom stanovništvu (%)	16,8	24,9	23,9	23,7	24,9	22,8
Udeo starih 40 ili više godina u radnoj snazi (%)	52,7	59,5	58,8	59,0	60,2	58,9
KZS	24,7	39,9	39,2	37,5	39,9	36,8
KEZ	134,8	128,6	135,6	124,6	101,9	104,9

Izvor: Proračuni autora

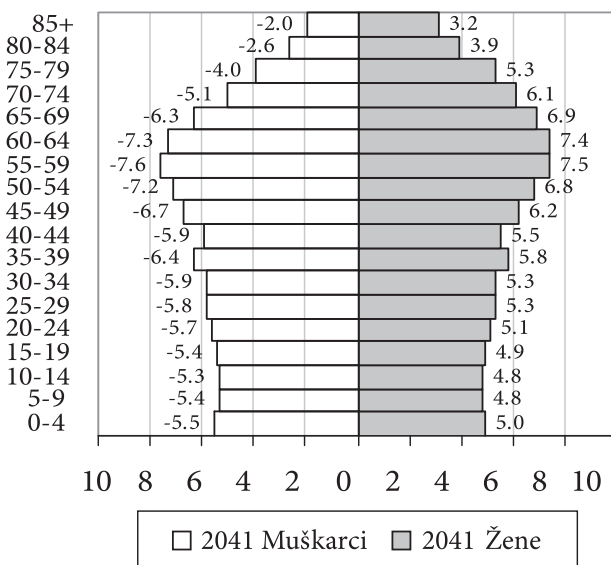
Grafikon 19. Starosna struktura (%) u „optimističkoj“ prognozi i scenarijima politika za 2041. godinu

Simulacija visokog fertiliteta

Simulacija kombinovanih politika

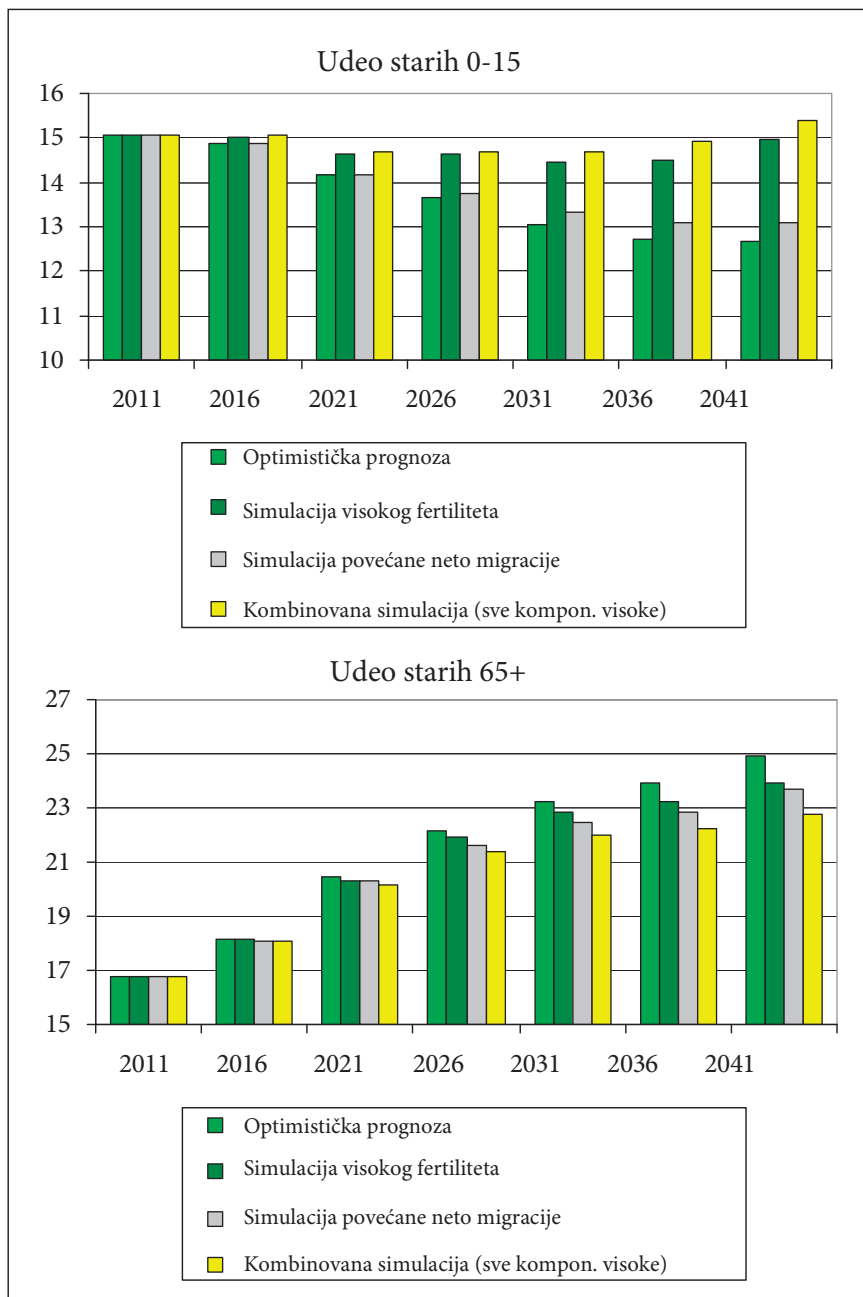
Izvor: Proračuni autora

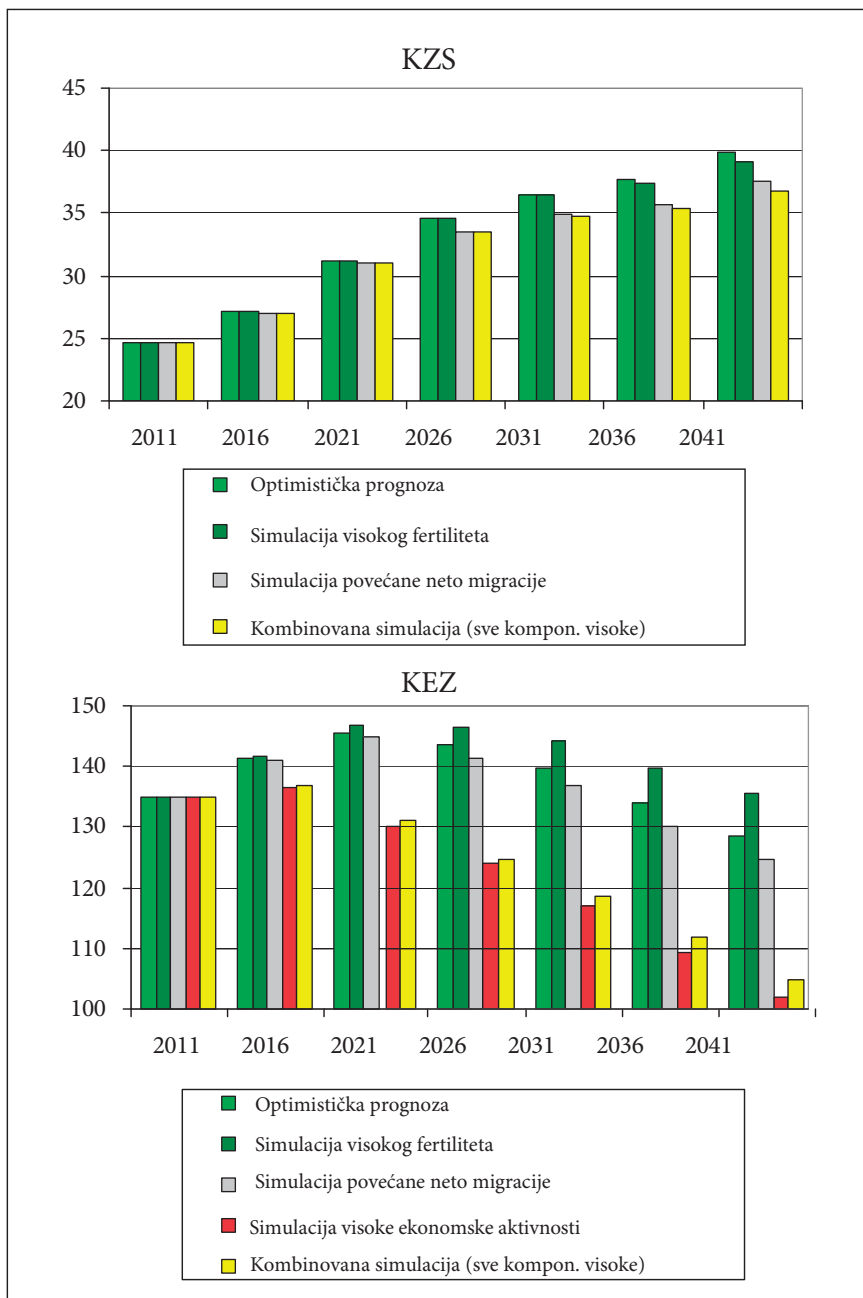
Ono što nije bilo očigledno bez pokretanja simulacije jeste da politika *visokog fertiliteta* daje sličan udeo najmobilnije starosne grupe (20–29) kao i politika *povećane neto migracije* (10,9% odnosno 10,7%). Međutim, politika *povećane neto migracije* najdelotvornija je u povećanju udela sredovečnog stanovništva starosti 30–44 godine. U ovom scenariju, starosna grupa 30–44 godine sačinjavala bi 18,1% ukupnog stanovništva, što je 5% više nego u „optimističkoj“ prognozi (17,2%). Indirektno, obe politike kombinovane zajedno dovode do smanjenja udela starosne grupe 65+ (24,9% u „optimističkoj“ prognozi, 22,8% u scenariju kombinovanih politika). U apsolutnom smislu, broj osoba starosti 65 godina i više veoma je sličan u svim simulacijama, kao što je i očekivano, pošto bi samo nekoliko potencijalnih migranata ušlo u ovu starosnu grupu, a niko od novorođenih, tokom tridesetogodišnjeg horizonta.

Koeficijent zavisnosti starih, kao mera demografskog pritiska starih na stanovništvo u radnom dobu, osetljiviji je na porast neto migracije nego na porast fertiliteta (Grafikon 20). Kada bi bila sprovedena politika povećane neto migracije, KZS bi mogao opasti za 6%, što je 2,4 stare osobe manje na 100 lica u radnom dobu u poređenju sa „optimističkom“ prognozom. Ovo smanjenje iznosilo bi 0,7 starih osoba (2%) u scenariju *visokog fertiliteta* odnosno 3,1 staru osobu (8%) u scenariju koji kombinuje visoki fertilitet i povećanu neto migraciju. Budući da je starenje demografski proces sa najdalekosežnijim društvenim i ekonomskim posledicama, trebalo bi napomenuti ulogu migracija u njegovom oblikovanju.

Stepen starenja radne snage u 2041. godini, ovde izražen kao procenat radne snage starosti 40 godina i više, sličan je u sve četiri simulacije politika, mada je u scenarijima *visokog fertiliteta* i *povećane neto migracije* neznatno niži, a u scenariju *visoke ekonomske aktivnosti* neznatno viši u odnosu na „optimističku“ prognozu (Tabela 7). Koji god scenario da je u pitanju, većina radne snage uvek bi bila starosti 40 godina ili više (između 58,8% i 60,2% u 2041. godini). Iako je koristan uticaj *povećane neto migracije* uočljiv tokom celog perioda 2011–2041, dejstvo visokog fertiliteta odloženo je sve dok deca rođena u prvom projekcionom periodu ne počnu da stupaju na tržište rada. Uprkos ovom odloženom dejstvu, scenario *visokog fertiliteta* najdelotvorniji je iz ugla podmlađivanja radne snage čak i u tridesetogodišnjoj perspektivi, mada bi njegov uticaj verovatno bio jasniji u dužem roku.

Grafikon 20. Odabrani pokazatelji starosne strukture stanovništva i radne snage u četiri simulacije politika, u periodu 2011–2041.

Izvor: Proračuni autora

Iz ugla održivosti sistema socijalne zaštite, najznačajniji pokazatelj je koeficijent ekonomske zavisnosti, koji nam pokazuje koliko ima neaktivnih osoba na sto aktivnih. Najdelotvornija strategija za smanjenje KEZ je povećanje učešća radne snage. To bi smanjilo KEZ za 21% u poređenju sa „optimističkom“ prognozom, sa 129 na 102 neaktivne osobe u odnosu na sto aktivnih. Porast neto migracije smanjio bi vrednost KEZ iz „optimističke“ prognoze za 3%, dok bi je porast fertiliteta povećao za 5%, što je sasvim razumljivo, jer bi za posledicu imao povećanje broja neaktivne dece.

5.3. Koje bi mere politike imale najdelotvorniji odgovor na populacione promene?

Lica koja izrađuju politike moraju odrediti prioritete među ciljevima koje žele da ostvare, od najvažnijih do manje važnih, i moraju izabrati najdelotvornije politike kako bi prvo ostvarili ključne ciljeve. Svrha ovog odeljka je da pomogne u izvršenju ovog teškog zadatka. Prvo ćemo navesti predloge ciljeva politika koje smatramo najvažnijim. Međutim, naši argumenti biće heuristički.

U suštini, moramo po važnosti rasporediti smanjivanje pada broja stanovnika, smanjivanje pada u obimu radne snage, usporavanje starenja stanovništva i usporavanje starenja radne snage. Generalno, politike čiji su cilj promene u obimu ili strukturi stanovništva istovremeno će modifikovati i obim i strukturu radne snage. Međutim, radna snaga i njena struktura mogu biti nezavisno pod uticajem ciljanih politika usmerenih ka promenama u ekonomskoj aktivnosti. Očigledno bi takođe trebalo da razmotrimo i uzajamno dejstvo navedenih ciljeva, koje je najbolje izraženo u koeficijentima zavisnosti, koji su možda bolji pokazatelji potrebni za donošenje odluka u okviru politika od „prostih“ varijabli.

Naš predlog je da bi solventnost sistema socijalne zaštite trebalo posmatrati kao prvi i najvažniji cilj. Razlog tome je što socijalna zaštita predstavlja najopštiji instrument za smanjenje siromaštva, i kao takva obezbeđuje socijalnu koheziju i snabdevenost celog društva osnovnim dobrobitima. Njenu ulogu napomenula je Evropska komisija (2010), koja je identifikovala demografsko starenje kao ključni demografski problem koji bi trebalo rešiti.

S obzirom na dužničku krizu u Evropi, koja nanosi štetu nekim zemljama a druge stavlja u tešku finansijsku situaciju, održavanje sistema za socijalnu zaštitu solventnim može biti izazovan zadatak. U mnogim zemljama ovi sistemi snažno su subvencionisani iz državne kase, ali trenutna ekonomska kriza u kombinaciji sa starenjem stanovništva može dovesti do nestanka ove prakse. Stoga, politike koje reformišu sisteme za socijalnu zaštitu i povećavaju udeo ekonomski aktivnog u ukupnom stanovništvu dolaze u prvi plan kod svake vlade. Reforme sistema socijalne zaštite su izvan obima naših razmatranja, tako da ćemo se koncentrisati na povećanje udela ekonomski aktivne populacije, što bi trebalo da bude glavni cilj demografske politike i politike tržišta rada. Sekundarni ciljevi, koji indirektno podržavaju ovaj primarni, trebalo bi da budu ograničenje starenja stanovništva i povećanje obima radne snage.

Konstruisali smo Tabelu 8. kao instrument za donošenje odluka, koji nam omogućava da izaberemo varijablu koju želimo da modifikujemo, a zatim da odaberemo opcije politike koje želimo da primenimo – zelena pozadina označava najdelotvorniju politiku, žuta je druga po rangju delotvornosti, a najmanje delotvorna politika obeležena je crvenom bojom.

Budući da se naša primarna politika direktno može prevesti u zahtev za smanjenjem koeficijenta ekonomske zavisnosti (broj neaktivnih u odnosu na 100 aktivnih), možemo identifikovati povećanje ekonomske aktivnosti kao najdelotvorniji instrument politike kojim se to može postići. Prema Tabeli 8, povećanje fertiliteta čini se kontraproduktivnim sa stanovišta maksimizacije KEZ; međutim, ovo je pogrešan zaključak. Istina, ovo je tačno ako se gleda tridesetogodišnja perspektiva, jer neće veliki broj ljudi rođenih tokom perioda simulacije postati deo radne snage u tom periodu. Većina njih će još sticati obrazovanje tokom projekcionog horizonta, podižući nivo KEZ s obzirom na to da će biti ekonomski neaktivni. Šezdesetogodišnja perspektiva, međutim, najverovatnije bi pokazala drugačiju sliku, jer bi oni dodatno rođeni, kao rezultat rastućeg fertiliteta, postali deo radne snage i pozitivno uticali na KEZ. Simultana implementacija svih politika daje skoro isto tako dobar rezultat kao i sprovođenje politike čiji je cilj povećanje ekonomske aktivnosti, pa bi je trebalo preporučiti kao izbor, budući da istovremeno delotvorno smanjuje KEZ, uvećava populaciju i podmlađuje je.

Među pojedinačnim politikama koje podržavaju povećanje radne snage, najdelotvornije su one koje povećavaju ekonomsku aktivnost, kao što je to slučaj u smanjenju koeficijenta ekonomske zavisnosti. S druge strane, povećanje fertiliteta najdelotvorniji je instrument kojim se radna snaga može održavati mladom.

Pošto je starenje stanovništva strogo demografska pojava, politike s ciljem povećanja ekonomske aktivnosti nisu relevantne za nju. Politike čiji je cilj povećanje fertiliteta su one koje bi trebalo odabrati kada želimo maksimalno da povećamo udeo dece ili udeo lica u obrazovnom uzrastu u ukupnom broju stanovnika. Politike za povećanje neto migracije delotvornije su ako je njihov cilj da smanje udeo starijih ili minimiziraju koeficijent zavisnosti starih. Ne bi trebalo da bude iznenađujuće da primena obeju politika, povećanja fertiliteta i neto migracije istovremeno, daje najbolje rezultate u nastojanju da se ublaži starenje stanovništva. Međutim, ako bismo primenili samo jednu od ovih politika, naš izbor bio bi određen vremenskim horizontom u kojem bismo voleli da vidimo rezultate. Efekti povećanja neto migracije brže su uočljivi, dok se plodovi politike povećanja fertiliteta mogu ubrati tek nakon dužeg vremenskog perioda. S druge strane, i migranti stare, tako da, dugoročno posmatrano, koristi od povećanja neto migracije možda ne bi bile tako velike kao što su na početku.

Tabela 8. Odabrani pokazatelji stanovništva i radne snage u „optimističkoj“ prognozi i u četiri simulacije politika zajedno sa njihovom delotvornošću, 2041.

	<i>Optimist. prognoza</i>	<i>Visoki fertilitet</i>	<i>Povećana neto migracija</i>	<i>Visoka ekonomska aktivnost</i>	<i>Kombinovane politike</i>
Stanovništvo (u hiljadama)	5.549	5.779	5.851		6.097
Radna snaga (u hiljadama)	2.428	2.453	2.605	2.749	2.976
Stanovništvo uzrasta 5–24 godine (u hiljadama)	1.023	1.174	1.102		1.262
Udeo stanovništva uzrasta 0–14 godina (%)	12,7	15,0	13,1		15,4
Udeo stanovništva starosti 65 i više godina (%)	24,9	23,9	23,7		22,8
KZS	39,9	39,2	37,5		36,8
Udeo starih 40 i više godina u radnoj snazi (%)	59,5	58,8	59,0	60,2	58,9
KEZ	128,6	135,6	124,6	101,9	104,9

Napomena: Videti tekst koji se odnosi na objašnjenje boja.

Izvor: Elaboracija autora

Nismo razmatrali maksimalno povećanje broja stanovnika kao presudan faktor; međutim, trebalo bi napomenuti da su politike čiji je cilj povećanje neto migracije najdelotvornije za to.

6. Zaključak

Glavni cilj ove studije bio je da se pripremi prognoza i niz simulacija stanovništva i radne snage u Srbiji za period 2011–2041, i da se istraži uticaj promena u režimu migracije, fertiliteta i ekonomske aktivnosti na stanovništvo i resurse radne snage u Srbiji u srednjoročnom periodu (30 godina). Ovakva procena, uprkos njenoj teorijskoj prirodi zasnovanoj na modelu, daje neke korisne indikacije o pravcima politika prema stanovništvu i tržištu rada, koji bi najdelotvornije ublažili neke specifične probleme, posebno teret starenja koji se može nazreti, što predstavlja panevropsku pojavu (*Kupiszewski, Bijak, Nowok, 2008*).

Rezultati prognoze prilično su sumorni. Ako se ostvare, broj stanovnika u 2041. godini pao bi na 5,5 miliona, što je za 23% manje od broja zabeleženog u 2011. Gubici proistekli iz prirodnog kretanja stanovništva tokom perioda 2011–2041. iznosili bi 1,4 miliona, neto migracioni gubitak za isti period iznosio bi 261 hiljadu, obim radne snage opao bi za 21%, koeficijent zavisnosti starih povećao bi se za 62% (na 40 osoba starosti 65 godina ili više prema 100 osoba u dobu 15–64 godine). Koeficijent ekonomske zavisnosti smanjio bi se za 5%, na 129 neaktivnih u odnosu na 100 aktivnih, što bi i dalje bilo znatno iznad evropskog proseka.

Testirali smo uticaj migracija na dinamiku stanovništva. U navedenom optimističkom scenariju, neto migracija odgovorna je za gubitak od 261 hiljade osoba, ali su indirektno posledice migracije – manji prirodni priraštaj – odgovorne za gubitak od još 110 hiljada. Sveukupno, migracija bi bila odgovorna za smanjenje broja stanovnika od 6,3% i za pad u obimu radne snage od 8,3%. Čini se opravdanom tvrdnja da je migracija važna komponenta populacionih promena iako je u Srbiji prirodno kretanje trenutno mnogo značajnije.

Ispitivanje osetljivosti razvoja dinamike stanovništva i radne snage na različite politike pokazalo je da je povećanje neto migracije najbolja opcija da se obuzda proces starenja u kratkom roku, dok je povećanje fertiliteta najdelotvornije dugoročno. Povećanje ekonomske

aktivnosti pomoglo bi da se radna snaga očuva i održi mladom. Istovremena primena različitih politika daje najbolje rezultate u skoro svakom slučaju.

Glavna preporuka politike za Srbiju jeste da se razmotri povećanje radne snage u budućnosti.¹³ Postoje dve ključne strategije za to: da se uvedu netipični oblici zapošljavanja (honorarno zaposlenje, „time share“, rad na daljinu, itd.), da se podigne starosna granica za odlazak u penziju i da se ograniče mogućnosti penzionisanja pre dostizanja normalne starosne granice za odlazak u penziju.

Drugi predlog je sprovođenje pronatalitetnih politika. One će imati efekat na duži rok. Stimulisanje fertiliteta socijalnim transferima čini se delotvornim kada su takvi transferi veoma značajni, tj. kada prelaze 10% BDP (*Caldwell et al.*, 2002). Veliki broj nedavnih istraživanja ukazuje na nekompatibilnost materinstva i zaposlenosti i na strogu podelu društvenih uloga između muškaraca i žena, kao snažne faktore koji ograničavaju fertilitet. Stoga bi trebalo promovisati politike čiji je cilj da podrže brigu o deci, podelu uloga u domaćinstvu i usklađivanje porodičnog života i zaposlenja (*Palomba*, 2003). Međutim, kako napominju *Caldwell* i sar. (2002), teško je predvideti ishod pronatalitetnih politika.

Politike čiji je cilj da povećaju neto migraciju drugačijeg su karaktera i dejstva i strogo su povezane sa ekonomskim razvojem. Jedan od najvažnijih uzroka migracije je razlika u dohotku između zemlje porekla i odredišta. Dobar ekonomski učinak jedne nacije prirodni je magnet za radnu snagu: on smanjuje emigraciju i privlači imigrante. Razvijenost tržišta rada i njegova transparentnost, kao i ponuda javnih usluga, takođe igraju važnu ulogu prilikom donošenja odluke o migriranju. Povećanje imigracije biće prouzrokovano ne samo povratkom državljana Srbije već i prilivom stranaca. Ovo će dovesti do povećanja socio-kulturološkog diverziteta i zahtevaće razvoj integracionih strate-

13 Prognozirani gubitak radne snage mogao bi da bude oko 20%, što je brojačno vrlo slično nedavnom nivou nezaposlenosti. Međutim, bilo bi pogrešno pretpostaviti da bi taj gubitak radne snage rešio problem nezaposlenosti. Mnogi nezaposleni nemaju zaposlenje zbog neodgovarajućih kvalifikacija. Mnogi od njih pripadaju starijim grupama radnog kontingenta koje će napustiti tržište rada do kraja projekcionog perioda. Prilično je rasprostranjeno mišljenje da će u budućnosti nestašica radne snage sa pravim kvalifikacijama biti akutna i da će se rešavati, između ostalog, aktiviranjem grupa koje su marginalne na tržištu rada i režimima rada prilagođenim zaposlenima.

gija. Ako su uspešne, politike za stimulaciju povećanja neto migracije daju gotovo trenutni rezultat.

Postoje brojni socio-ekonomski faktori koji će nastaviti da podržavaju emigraciju stanovnika Srbije, kao što su: niske stope ekonomske aktivnosti (pojačane svetskom ekonomskom krizom), smanjenje investicija, visoka stopa nezaposlenosti, strukturna nezaposlenost, nizak životni standard, politička nestabilnost, nerazvijenost civilnog društva i snažne regionalne razlike. „Odliv mozgova“ takođe je stimulisan brojnim prednostima koje nude EU i ostale razvijene zemlje onim profesijama koje su potrebne njihovim privredama (tzv. „EU plava kartica“, zaštićen posao, pristojna plata, itd.). S druge strane, Vlada Republike Srbije nedavno je procenila da je zemlji potrebno između 10.000 i 12.000 mladih i sposobnih ljudi koji bi bili sposobni da sprovedu proces tranzicije u Srbiji i olakšaju njen brži ulazak u Evropsku uniju (GRS, 2009).

Ova studija predstavlja jedan drugačiji pogled na dosadašnji i budući razvoj stanovništva i radne snage u Srbiji i na taj način služi kao instrument podrške prilikom donošenja dugoročnih političkih odluka. Ona ne nudi gotova rešenja budući da istraživači nisu u poziciji da odlučuju o tome šta bi trebalo da budu prioritete vlade. Međutim, ona daje uvid u kvantitativne posledice sprovođenja raznih mogućih politika prema stanovništvu i radnoj snazi i omogućava donosiocima odluka da bolje sagledaju njihovo uzajamno dejstvo.

Literatura

- Alho, J. M. (2001) *Stochastic Forecast of the Lithuanian Population 2001–2050*. Research Report P98–1023-R. European Union's Phare ACE Research Project.
- Attané, I. and Y. Courbage (2001) *La démographie en Méditerranée. Situations and projections*. Paris: Economica. (Les Fascicules du Plan Bleu n°11), Plan Bleu.
- Bertocci, G. and C. Strozzi (2008) International migration and the role of institutions. *Public Choice* 137: 81–102.
- Bobić, M. and J. Vukelić (2011) Deblokada druge demografske tranzicije. *Sociologija* 52(2): 149–176.
- Caldwell, J C, P. Caldwell and P McDonald (2002) Policy responses to low fertility and its consequences: A Global survey. *Journal of Population Research* 19 (1): 1–24.
- CCSKM (2007) *Principles of the program for return of internally displaced persons from Kosovo and Metohia*. Belgrade: Coordination Centre of Serbia for Kosovo and Metohija (CCSKM).
- CRS (2010) *Return*. Commissariat for Refugees of the Republic of Serbia (CRS). Published online: 21 March 2010. <http://www.kirs.gov.rs/articles/navigate.php?type1=4&lang=ENG>
- CRS (2011) *Assessment of the Needs of Internally Displaced Persons in the Republic of Serbia*. Belgrade: Commissariat for Refugees of the Republic of Serbia (CRS).
- de Beer, J., J. Raymer, R. van der Erf and L. van Wissen (2010) Overcoming the Problems of Inconsistent International Migration Data: A New Method Applied to Flows in Europe. *European Journal of Population* 26: 459–481
- Djordjević, B. (2006) Koliko dece treba Srbiji? *Stanovništvo* 42(1–4): 29–44.

- Drbohlav, D., L. Lachmanová-Medová, Z. Čermák, E. Janská, D. Čermáková and D. Dzúrová (2009) *The Czech Republic: on its way from emigration to immigration country*. Idea Working Paper 11. http://www.idea6fp.uw.edu.pl/pliki/WP11_Czech_Republic.pdf.
- European Commission (2010) *Green Paper: towards adequate, sustainable and safe European pension systems*. COM(2010)365 final. SEC(2010)830
- Eurostat (2012) Eurostat on-line database, accessed 15.07.2012
- Flinterman, F. H. and D. Kupiszewska (2009) Statistical data on labour migration in the Western Balkans. [in:] M. Kupiszewski (ed.) *Labour Migration Patterns, Policies and Migration Propensity in the Western Balkans*. Budapest: International Organization for Migration, pp. 31–49.
- Goldstein, J. R., T. Sobotka and A. Jasilioniene (2009) The end of lowest-low fertility? *Population and Development Review* 35(4): 663–700.
- Grečić, V. (ed.) (1998) *Jugoslovenske spoljne migracije*. Beograd: Savezno ministarstvo za rad, zdravstvo i socijalnu politiku, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Savezni zavod za tržište rada i migracije.
- GRS (2009) *Migration Management Strategy*. Belgrade: The Government of the Republic of Serbia (GRS).
- GRS (2011) *Migracioni profil Srbije Republike Srbije za 2010. godinu*. Belgrade: The Government of the Republic of Serbia (GRS).
- GUS (2011) *Informacja o rozmiarach i kierunkach emigracji z Polski w latach 2004 – 2010*. Warszawa.
- Jaeger, A. and B. Lissovolik (2010) *Why Serbia's pension system needs reform now?* Unpublished note, IMF, accessed on 1.7.2012 at <http://www.imf.org/external/country/SRB/rr/2010/110210.pdf>
- Kotowska, I. E. and A. Matysiak (2008) Reconciliation of work and family under different institutional settings. [in:] Ch. Hohn, D. Avramov and I.E. Kotowska, (eds.), *People, Population Change and Policies: lessons from the Population Policy Acceptance Study*. European Studies of Population, Springer, vol. 2, pp. 347–370.
- Kupiszewska, D. and M. Kupiszewski (2010a) *Multilevel scenario model. Report on Deliverable 4. DEMIFER. Demographic and Migratory*

- Flows affecting European Regions and Cities*. Applied Research Project 2013/1/3. ESPON.
- Kupiszewska, D. and M. Kupiszewski (2010b) Unpublished DEMIFER results.
- Kupiszewska, D. and M. Kupiszewski (2013) Population and labour force dynamics model. [in:] M. Kupiszewski (ed.), *International migration and the futures of populations and labour in Europe*. The Springer Series on Demographic Methods and Population Analysis, Springer (forthcoming).
- Kupiszewska, D., M. Kupiszewski, M. Marti and C. Rodenas (2010) *Possibilities and limitations of comparative quantitative research on international migration flows*. Working Paper No.4. PROMIN-STAT: Thematic Study on Migration Flows.
- Kupiszewska, D. and B. Nowok (2008) Comparability of statistics on international migration flows in the European Union. [in:] J. Raymer and F. Willekens (eds.), *International Migration in Europe: Data, Models and Estimates*. Chichester: John Wiley, pp. 41–71.
- Kupiszewski, M. (2006) Migration in Poland in the Period of Transition – the Adjustment to the Labour Market Change. [in:] M. Kuboniwa and Y. Nishimura (eds.) *Economics of Intergenerational Equity in Transnational Economies*. Tokio: Maruzen Co. Ltd., pp. 255–276.
- Kupiszewski, M., J. Bijak and B. Nowok (2008) Impact of future demographic trends in Europe, 2005–2050. *Finnish Yearbook of Population Research* XLIII: 147–183.
- Kupiszewski, M. and D. Kupiszewska (2008) International migration component in population dynamics models. [in:] J. Raymer and F. Willekens (eds.) *International migration in Europe: Data, models and estimates*. Chichester: John Wiley, pp. 309–327.
- Lanzieri, G. (2010) *Looking 50 years ahead: a projection of the populations of the Balkan countries to 2061*. IVth International Conference of Balkans Demography, Budva, Monténégro, 13th – 15th May 2010.
- Lutz, W., V. Skirbekk and M. R. Testa (2006) The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that may lead to further postponement and

- fewer births in Europe. *Vienna Yearbook of Population Research*, pp. 167–192.
- Markova, E. (Undated paper) *Economic and Social Effects of Migration on Sending Countries: The cases of Albania and Bulgaria*. OECD. <http://www.oecd.org/dataoecd/34/4/38528396.pdf>
- Matković, G. (1994) *Demografski činioci i ponuda radne snage*. Beograd: Ekonomski institut.
- Marković, A. (2004) Novi zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju. *Industrija* 32(1–2): 81–92.
- Matysiak, A. and B. Nowok (2006) *Stochastic forecast of the population of Poland, 2005–2050*. Working Paper WP 2006–026. Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research.
- McDonald, P. (2005) *Fertility and the State: the efficacy of policy*. International Union for the Scientific Study of Population XXV International Population Conference Tours, France, July 18–23, 2005.
- Mesić, M. and D. Bagić (2010) Serb Returnees in Croatia – the Question of Return Sustainability. *International Migration* 48(2): 133–160.
- Mesić, M. and D. Bagić (2011) *Manjinski povratak u Hrvatsku – Studija otvorenog procesa*. Zagreb: UNHCR, Predstavništvo u Republici Hrvatskoj.
- Nagy, I. (2006) Nekoliko obeležja migracije Vojvođanske elite. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 121: 445–456
- Nikitović, V. (2004) *Tačnost projekcija stanovništva Srbije*. Beograd: Geographic Institute „Jovan Cvijić“ of Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Nikitović, V. (2010) *Demografska budućnost Srbije: Imigracija kao izvesnost?* Beograd: Službeni glasnik, Institute of Social Sciences.
- Nikitović, V. (2012a) *Analytical report on fertility and mortality trends in Serbia*. unpublished.
- Nikitović, V. (2012b) *Analytical report on economic activity rates in Serbia*. unpublished.
- Nikitović, V. and V. Lukić (2010) Could Refugees Have a Significant Impact on the Future Demographic Change of Serbia. *International Migration* 48(1): 106–128.

- Nowok, B., D. Kupiszewska and M. Poulain (2006) Statistics on International Migration Flows. [in:] M. Poulain, N. Perrin and A. Singleton (eds.). *THESIM: Towards Harmonised European Statistics on International Migration*. Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, pp. 203–231.
- Oeppen, J. and J. W. Vaupel (2002) Demography: Broken Limits to Life Expectancy. *Science* 296: 1029–1031.
- Okólski, M. (ed.) (2012) *Europe: the continent of immigrants Trends, structures and policy implications*. Amsterdam: IMISCOE Research Series, Amsterdam University Press.
- Palomba, R. (2003) Reconciliation of work and family. [in:] R. Palomba and I. E. Kotowska (eds), *The economically active population in Europe*. Population Studies 40, Council of Europe: Strasbourg, pp. 11–53
- Penev, G. (2002) Zamena generacija u Srbiji u periodu 1950–2000. *Stanovništvo* 40(1–4): 45–71.
- Penev, G. (2003) Mortality trends in Serbia during the 1990s. *Stanovništvo* 41(1–4): 93–130.
- Penev, G. (2007) Populations projections of Serbia, 2002–2052. *Survey – Republic of Serbia*, no 3.
- Petrović, M. (2011) Promene bračnosti i porodičnih modela u postsocijalističkim zemljama: zakasnela i nepotpuna ili specifična druga demografska tranzicija? *Stanovništvo* 49(1): 58–70.
- Predojević-Despić, J. (2008) Migracije stanovništva iz Jugoistočne Evrope u Sjedinjene Američke Države na razmeđu dva veka i mesto Srbije u njima. *Collection of papers Regionalni razvoj i demografski tokovi zemalja Jugoistočne Evrope*. Niš, pp. 273–280.
- Radivojević, B. (2002) Smanjenje smrtnosti starog stanovništva u Jugoslaviji – šansa za povećanje očekivanog trajanja života. *Stanovništvo* 40(1–4): 35–52.
- Radivojević, B. (2006) Ekonomska struktura stanovništva Srbije. [in:] G. Penev (ed.) *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine*. Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije, Institut društvenih nauka – Centar za demografska istraživanja, Društvo demografa Srbije.

- Radirojević, B. and V. Nikitović (2010) Održivost radne snage u uslovi-
ma intenzivnog demografskog starenja. *Zbornik Matice srpske za
društvene nauke* 131: 455–464.
- Rašević, M. (1995) Prihvatanje populacione politike na individual-
nom nivou: žene koje namerno prekidaju trudnoću. *Stanovništvo*
33(1–4): 41–54.
- Rašević, M. (2004) Fertility Trends in Serbia during the 1990s.
Stanovništvo 42(1–4): 7–27.
- Sekulić, Lj. (2011) *Projekcije radne snage Republike Srbije, 2010–2050*.
Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Skirbekk, V. (2003) *Age and Individual Productivity: A Literature Sur-
vey*. MPIDR Working Paper WP 2003–028. Rostock: Max Planck
Institute for Demographic Research.
- Službeni glasnik (2009) *Zakon o radu*. Broj 54/09. Beograd: Službeni
glasnik.
- SORS (2003) *Census of Population, Households and Dwellings in 2002*.
Documentation tables. Belgrade: Statistical Office of the Republic
of Serbia (SORS).
- Stojilković, J. (2010a) Growing number of pensioners and population
aging in Serbia. *Journal of the Geographical Institute „Jovan Cvi-
jić“ SASA*: 61(2): 69–84.
- Stojilković, J. (2010b) Struktura invalidskih penzionera u Srbiji. [in:]
S. Stamenković (ed.) *The territorial aspects of the development of
Serbia and neighboring countries*. Belgrade: Faculty of Geography,
pp. 267–273.
- Šuković, D. (2006) *Tržište rada i ekonomske nejednakosti*. Beograd: In-
stitut društvenih nauka.
- Šuković, D. (2009) Stanovništvo Srbije u fokusu tržišta rada. *Stanovništvo*
47(2): 85–99.
- Takač, Z. and A. Kincses (2010) Migracija stanovništva iz Republike
Srbije u susednu Mađarsku u razdoblju pre Šengenskog spora-
zuma. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici* 24: 69–82.
- Todorović, M. and M. Dobnjaković (2010) Peripheral rural areas in
Serbia – the result of unbalanced regional development. *Geo-
graphica Timisiensis* 19, 2: 207–219.
- UN (2011) *World Mortality 2011*. New York: United Nations.

- UNHCR (2010) *UNHCR Statistical Yearbook 2009. Trends in displacement, protection and solutions*. Geneva.
- UNHCR OCMP (2011) *Statistical Overview 2011*. Prishtina: UNHCR – Office of the Chief of Mission Pristina.
- VID (2010) *European Demographic Data Sheet*. Vienna: Vienna Institute of Demography (VID) and IIASA.
- Wertheimer-Baletić, A. (1973) *Demografija (stanovništvo i ekonomski razvoj)*. Zagreb: Informator.

Aneks – Pitanja u vezi sa podacima i procenama

Procena početnog broja stanovnika

U vreme izrade ove studije, poslednji raspoloživi podaci o stanovništvu Srbije po polu i petogodišnjim starosnim grupama odnosili su se na 1. januar 2011. godine, i rezultat su procene RZS izvedene primenom metoda bilansa stanovništva, tj. upotrebom podataka o stanovništvu iz popisa 2002. godine i podataka o komponentama kretanja stanovništva: rođeni, umrli i unutrašnja migracija. Pored toga, bili su dostupni i prvi rezultati popisa iz 2011. godine, prema kojima je ukupan broj stanovnika Srbije na dan 30. septembra 2011. godine iznosio 7.120.666. Kako bismo procenili ukupan broja stanovnika na dan 1. januara 2011. godine, uzeli smo u obzir da je bilo 75,6 hiljada umrlih i 47 hiljada rođenih u periodu od devet meseci, od januara do septembra 2011. Procenili smo obim neto migracije tokom ovog perioda na 11,3 hiljade neto emigranata, pretpostavljajući da je godišnji neto deficit usled migracija iznosio 15 hiljada osoba, kako je razmotreno u Poglavlju 3. i u nastavku Aneksa. Takođe smo uzeli u obzir i činjenicu da je albansko stanovništvo u tri opštine u jugoistočnoj Srbiji (Preševo, Bujanovac i Medveđa) bojkotovalo popis iz 2011. godine. Na osnovu rezultata popisa iz 2002. godine, procenili smo da je njihov broj mogao biti najviše 57,6 hiljada. Sastavljajući sve navedene komponente, dobili smo 7.218,2 hiljada osoba kao procenjen broj stanovnika u Srbiji na dan 1. januara 2011. godine, što je za 58 hiljada manje od procene koju je izvršio RZS na osnovu bilansa stanovništva. Imajući u vidu da podaci iz popisa 2011. godine o polnoj i starosnoj strukturi još nisu bili dostupni, pretpostavljeno je da je ova struktura ista kao u proceni RZS izvršenoj primenom metode bilansa stanovništva.

Demografska statistika

Nakon Drugog svetskog rata, zvanični demografski podaci prikupljeni su i objavljeni u skladu sa administrativno-političkom podelom bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na šest konstitutivnih republika, uključujući Srbiju i njene dve autonomne pokrajine: Vojvodinu i Kosovo i Metohiju. Nakon raspada SFR Jugoslavije (1991) i kasnije SR Jugoslavije (2006), demografsku statistiku prikupljao je Republički zavod za statistiku Srbije (RZS) za tri konstitutivna makro regiona zemlje: centralnu Srbiju, Vojvodinu i Kosovo i Metohiju.

Od 1998. godine javlja se problem nedostatka podataka za Kosovo i Metohiju odnosno njihove pouzdanosti u smislu potcenjivanja stopa počev od 1989. godine (Penev, 2003; Rašević, 2004). Osim toga, poslednja dva popisa u Srbiji (iz 2002. i 2011. godine) nisu obuhvatila Kosovo i Metohiju zbog odsustva srpskih vlasti u toj pokrajini nakon 1999. godine. Kosovo/UNSCR 1244 proglasilo je nezavisnost od Srbije u februaru 2008. godine, ali prema Ustavu Srbije ono je još njena autonomna pokrajina. Osim aktuelnih političkih i teritorijalnih sporova, praktično odsustvo podataka u poslednjih 20 godina primoralo nas je da analiziramo Srbiju bez Kosova i Metohije.

Podaci o broju rođenih prema starosti majke za petogodišnje starosne grupe u intervalu 15–49 godina za period 1999–2010. i godišnje specifične stope fertiliteta po pojedinačnim godinama starosti za period 1950–2010. dobijeni su od Republičkog zavoda za statistiku Srbije. Slično tome, dobili smo podatke o umrlima za period 1999–2010. i o stopama smrtnosti za period 1950–2010. po polu i petogodišnjim starosnim grupama (0–85+ godina).

Trebalo bi napomenuti da zvanične procene broja stanovnika korišćene u imeniocu prilikom izračunavanja specifičnih stopa fertiliteta i mortaliteta po starosti nisu sasvim konzistentne u metodološkom smislu kada se uporede dva perioda – 1950–1990. i 1991–2010. Naime, procene za prvi period uzele su u obzir stanovništvo koje živi u inostranstvu, dok procene za drugi period nisu, izuzev onih koji žive u inostranstvu, kraće od godinu dana. Međutim, procenjeno je da ovo dejstvo migracija ne prelazi 5% za svaku kohortu (Penev, 2002). Shodno tome, stope za period 1950–1990. donekle bi bile više od izračunatih stopa ako bi stanovništvo koje živi u inostranstvu bilo isključeno iz procena broja stanovnika (imenilac stope).

Drugi problem sa zvanično objavljenim stopama za nivo republike odnosi se na period 1950–1998, jer su izračunate za zbir svih regiona u zemlji (centralna Srbija, Vojvodina i Kosovo/UNSCR 1244). Međutim, u sledećem periodu, 1999–2010, republičke stope ne uključuju Kosovo zbog nedostatka podataka za ovu pokrajinu. Shodno tome, republičke stope za period 1950–1998. preračunate su za potrebe ovog izveštaja i odnose se na centralnu Srbiju i Vojvodinu, ne uključujući Kosovo/UNSCR 1244, kako bi se dobile prostorno konzistentne vremenske serije za ceo ispitivani period (1950–2010).

Podaci i procene koji se odnose na migracione tokove

Kako navode Flinterman i *Kupiszewska* (2009), Republički zavod za statistiku ne objavljuje podatke o spoljnim migracionim tokovima. U nedostatku zvanične statistike iz Srbije, najbolji izvor informacija o međunarodnim migracionim tokovima iz/u Srbiju su podaci iz zemalja odredišta. Podaci su prikupljeni iz onlajn baze podataka *Eurostata*, sa internet stranica nacionalnih zavoda za statistiku, iz OECD baze podataka o međunarodnim migracijama, kao i direktnim kontaktom sa odabranim evropskim zavodima za statistiku.

Podaci o migracionim tokovima koji su dostupni u bazi podataka *Eurostata* potiču iz prikupljanja podataka na godišnjem nivou, koje se od 2008. godine sprovodi na osnovu *Uredbe (EK) br. 862/2007 Evropskog parlamenta i Saveta o zajedničkoj statistici migracija i međunarodnoj zaštiti*, a ranije je vršeno uz pomoć Zajedničkog upitnika UNECE-*Eurostat*-UNSD-ILO o statistici međunarodnih migracija na osnovu „džentlmenskog sporazuma“. Podaci se sada prikupljaju od svih država članica EU, kao i od zemalja kandidata i potencijalnih kandidata.

Za potrebe ove studije, iz baze podataka *Eurostata* izvučeni su sledeći podaci, koji pokrivaju period 2002–2009: imigracija prema zemlji prethodnog prebivališta, emigracija prema zemlji sledećeg prebivališta, kao i imigracija odnosno emigracija prema državljanstvu. Sadržaj tabela *Eurostata* menjao se zajedno sa političkim promenama. Tako je *Savezna Republika Jugoslavija* zamenjena *Srbijom i Crnom Gorom* u tabelama koje se odnose na tokove od 2003. godine. U tabelama koje prikazuju tokove u 2006. godini, pojavljuju se dve nove zemlje na spisku

zemalja porekla i odredišta: *Srbija, uključujući Kosovo/UNSCR 1244, i Crna Gora*. Spisak zemalja ponovo je promenjen u tabelama tokova u 2008. godini, koje sada sadrže *Crnu Goru, Srbiju i Kosovo u skladu sa Rezolucijom 1244/99 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija (UNSCR 1244/99)*, kao zasebne odrednice. Međutim, pojedine zemlje nastavile su da prijavljuju neke od brojeva u okviru naziva „bivša Srbija i Crne Gora“ i „bivša Jugoslavija“. Ovo je bilo opravdano u slučaju tabela koje prikazuju migracione tokove i migrantsko stanovništvo prema državi rođenja odnosno prema državljanstvu, pošto su migranti i dalje mogli imati važeće pasoše, izdate, na primer, od strane bivše Srbije i Crne Gore. U tabelama o emigraciji prema zemlji sledećeg prebivališta, migranti su mogli biti svrstani pod nepostojećim zemljama budući da su informacije o zemlji njihovog sledećeg prebivališta mogle biti preuzete iz podataka o njihovom državljanstvu, koje se registruje po dolasku.

U principu, sa stanovišta studije, najpotrebniji su bili podaci koji se odnose na Srbiju bez Kosova/UNSCR 1244, jer smo pripremali projekcije za Srbiju bez Kosova/UNSCR 1244. Međutim, kako je dostupnost ovakvih podataka vrlo ograničena, prikupili smo sve potencijalno korisne podatke, a zatim smo nastojali da napravimo procenu potrebnih informacija.

Podaci *Eurostata* o tokovima bili su dostupni za period do 2009. godine i imaju mnogo praznina, naročito za zemlje koje nisu države članice EU. Dodali smo podatke za 2010. godinu i popunili neke praznine koliko je to bilo moguće proverom internet stranica nacionalnih zavoda za statistiku i direktno kontaktirajući odabrane zavode za statistiku.

U nekim zemljama, podaci o tokovima nisu bili dostupni pojedinačno prema zemlji prethodnog i sledećeg prebivališta. U takvim situacijama morali smo da koristimo podatke prema državljanstvu (za Švajcarsku, Mađarsku i Belgiju) ili prema zemlji rođenja (SAD) odnosno imigracije (Australija).

Dodatni problem sastoji se u nemogućnosti poređenja definicija „migrant“ i „migracija“ između različitih zemalja odredišta (*Kupiszewska i Nowok, 2008; Nowok et al., 2006*). Nismo pokušavali da se bavimo ovim pitanjem prilikom donošenja procena, osim u slučaju podataka dobijenih iz Nemačke (videti u nastavku teksta). Još važniji je problem kvaliteta podataka. Slab obuhvat emigracione statistike predstavlja univerzalni problem u svim evropskim zemljama, mada

i imigracija može biti potcjenjena. Konkretno, statistika migracionih tokova ne obuhvata ilegalnu migraciju, osim u slučaju Španije, gde se ilegalni migranti mogu registrovati u registru stanovništva, pa su onda uračunati u statistiku migracionih tokova.

Postupak procene migracionih tokova iz/u Srbiju

Procena emigracije iz Srbije i imigracije u Srbiju, isključujući Kosovo/UNSCR 1244, izvršena je korišćenjem svih dostupnih podataka o tokovima koji se odnose ili na Srbiju bez Kosova/UNSCR 1244 ili na agregatne podatke koji uključuju Srbiju, tj. podatke o Srbiji sa Kosovom/UNSCR 1244 i podatke o Srbiji i Crnoj Gori. Podaci koji se odnose na tokove iz/u Srbiju, bez Kosova/UNSCR 1244, bili su dostupni samo za nekoliko zemalja tako da smo procene morali da vršimo na osnovu agregatnih podataka za većinu zemalja.

Dobro je poznato da je definicija migranta u statistici migracionih tokova Nemačke značajno šira nego u drugim zemljama, tako da su podaci iz Nemačke precenjeni. Zbog toga smo počeli preračunavanjem brojeva dobijenih iz Nemačke, koristeći korekzione faktore koje su procenili De Beer i saradnici (2010). Multiplikatori koje su izveli ovi autori na osnovu podataka iz perioda 2002–2007. o tokovima između 19 zemalja EU omogućavaju da se brojevi koje data zemlja saopšti koriguju i usklade sa definicijom UN o dugoročnom migrantu. Korekcioni faktori koje smo mi primenili na originalne brojeve nemačke statistike o tokovima bili su: 0,81 za imigraciju u Nemačku i 0,71 za emigraciju iz Nemačke.

Sledeći korak predstavljala je procena udela tokova iz/u Srbiju bez Kosova/UNSCR 1244 u agregatnim tokovima. Ovo je izvršeno korišćenjem podataka za period 2009–2010. o imigracijama i emigracijama iz/u Srbiju, Crnu Goru i Kosovo/UNSCR 1244, koji su bili dostupni za šest zemalja: Nemačku, Italiju, Holandiju (podaci samo za 2009), Norvešku, Sloveniju i Švedsku. Udeo od 60% migranata dolazi iz Srbije bez Kosova/UNSCR 1244 među imigrantima koji dolaze u tih šest zemalja iz Srbije i sa Kosova/UNSCR 1244, ili 59% ako se računa kao udeo u broju imigranata koji dolaze iz Srbije, sa Kosova/UNSCR 1244 i iz Crne Gore. Što se tiče emigracionih tokova, 80% migranata odlazi za Srbiju bez Kosova/UNSCR 1244 među emigrantima koji odlaze iz tih šest zemalja u Srbiju i na Kosovo/UNSCR 1244, ili 78% ako se računa kao udeo u broju emigranata koji odlaze u Srbiju, na Kosovo/UNSCR

1244 i u Crnu Goru. Ovako procenjeni udeli za navedenih šest zemalja potom su korišćeni za procenu tokova iz/u Srbiju bez Kosova/UNSCR 1244, za zemlje u kojima su se saopštene brojevi odnosili na agregatne tokove koji obuhvataju Srbiju, uključujući Kosovo/UNSCR 1244, i Crnu Goru.

U nekim slučajevima morali smo da ispravimo podatke. Konkretno, relativno visoke vrednosti saopštene emigracije iz Hrvatske u Srbiju poslednjih nekoliko godina (skoro 4.000 lica svake godine) ne odnose se na stvarne migracije. Verovatno su u pitanju izbeglice iz 90-ih godina prošlog veka, koje od tada žive u Srbiji, ali su uspele da dobiju hrvatsko državljanstvo kako bi pokušale da povrate svoju imovinu u zemlji porekla, ali nakon što to nisu uspele da urade, prijavile su svoj odlazak iz Hrvatske. Zapravo, ovi ljudi nikada nisu stvarno ni napustili Srbiju. Istraživanje koje je UNHCR sproveo u Hrvatskoj pokazalo je da je najviše 43% srpskih povratnika u Hrvatsku zaista ostalo tamo i da živi. Reprezentativna istraživanja o repatrijaciji iz 2006. i 2010. godine pokazala su da su samo 38,3% odnosno 33,2% svih povratnika zaista boravili u Hrvatskoj. Većina formalnih povratnika (70%) živela je u Srbiji 2010. godine (Mesić i Bagić, 2010; Mesić i Bagić, 2011). Otuda je veliki broj emigranata iz Hrvatske u Srbiju zapravo statistički artefakt (CRS, 2010).

Procene imigracionih tokova u SAD zasnivale su se na zvaničnom „Godišnjaku imigracione statistike“ iz 2010. o broju lica prema zemlji rođenja, koja su dobila zakonsko pravo na trajni boravak (prosek za period 2009–2010).

Jedini dostupni podaci o migraciji u/iz Velike Britanije su za 2008. godinu (iz baze podataka *Eurostata*) i čini se da su vrlo potcenjeni. Ovaj zaključak podržan je činjenicom da se procene relativno malih grupa imigranata (poput onih iz Srbije), koje se beleže u Velikoj Britaniji u istraživanjima o putnicima na uzorku, ne mogu smatrati pouzdanim zbog velikih standardnih grešaka (*Kupiszewska et al.*, 2010). Zbog toga je napravljena gruba pretpostavka da nedavni godišnji imigracioni tok ka Velikoj Britaniji predstavlja polovinu onoga ka SAD.

Ostale ispravke primenjene na zvanične podatke, uglavnom se odnose na korekciju imigracionih tokova ka Srbiji, jer su za neke zemlje ovi podaci nedostajali, a za druge su verovatno bili potcenjeni. Procene emigranata iz Hrvatske i bivše jugoslovenske republike Makedonije zasnivale su se na statistici MUP o odobrenjima za privre-

meni boravak izdatim prvi put, za 2009. i 2010. godinu. Emigracije iz Velike Britanije, Kanade i SAD procenjene su na osnovu pretpostavke da se odnos između emigracije i imigracije za ove zemlje podudara sa odgovarajućim odnosom koji je izračunat za Italiju, budući da su sve ove zemlje razmatrane kao nova odredišta za državljane Srbije. Procena broja emigranata iz Francuske je proizvoljna. Čak iako je ovo stara destinacija za državljane Srbije, pretpostavlja se da je broj povratnika u Srbiju polovina broja imigranata iz Srbije u Francusku, jer je Francuska bila popularnija među sezonskim radnicima u to vreme od Austrije, što danas verovatno rezultira manjim udelom penzionera povratnika od onog koji se registruje iz Austrije (u slučaju Austrije, broj emigranata u Srbiju sličan je broju imigranata iz Srbije).

Na kraju, zvanični podaci o imigracionim tokovima u Slovačku su umanjeni, kako bi bili isključeni imigranti sa Kosova/UNSCR 1244, jer je očigledno da su oni bili uključeni, kao što je bio slučaj i sa Španijom (ove dve zemlje nisu priznale Kosovo/UNSCR 1244). U slučaju Bosne i Hercegovine, nedostatak zvaničnih podataka o imigraciji u ovu zemlju zamenjen je proizvoljno nulom, pod pretpostavkom da ovaj smer toka nije značajan.

Konačni rezultati procena dati su u Tabeli 9.

Starosni i polni profil neto migracije

Pretpostavke o starosnom i polnom sastavu neto migracije u budućnosti izvedene su na osnovu najsvježijih podataka o starosnoj i polnoj strukturi migranata u odabranim evropskim zemljama, za koje su takvi podaci bili dostupni. Starosna distribucija migranata u periodu 2011–2015. (u daljem tekstu „inicijalna“ distribucija) zasnivala se na strukturi posmatranoj u periodu 2009–2010. koja se odnosi na razmenu migranata između Srbije i sledeće tri zemlje: Italije, Švedske i Švajcarske (2010). Ovi podaci obuhvatili su imigraciju i emigraciju prema zemlji prethodnog i sledećeg prebivališta za Italiju i Švedsku i prema državljanstvu za Švajcarsku. „Ciljna“ starosna distribucija za „optimistički“ scenario izvedena je iz podataka o svim imigracionim i emigracionim tokovima (prema zemlji prethodnog odnosno sledećeg prebivališta) za Dansku, Španiju, Italiju, Holandiju, Austriju, Švedsku i Norvešku za period 2004–2009. Izbor zemalja odražava geografsku raznolikost, imigracionu atraktivnost i prisustvo državljana Srbije, ali je ograničen dostupnošću podataka.

„Pesimističke“ i *status quo* simulacije pretpostavljaju „inicijalnu“ starosnu distribuciju za ceo projekcioni period. U „optimističkoj“ prognozi koristili smo „inicijalnu“ starosnu distribuciju u prva dva koraka projekcije (2011–2020). U sledećim koracima pretpostavili smo da će pozitivna neto migracija za starije starosne grupe (55 godina i više) biti generisana povratnim migracijama osoba koje su se ili penzionisale, ili su jednostavno zaradile dovoljno da udobno žive sa manjim platama do penzionisanja. Ovaj tok će ostati relativno stabilan i neće zavisiti od političkog i ekonomskog razvoja, osim možda od rata koji isključujemo iz mogućih opcija. Stoga smo u „optimističkom“ scenariju zadržali brojeve neto migranata stabilnim u starosnim grupama preko 55 godina za preostali deo projekcionog perioda.

Za period 2021–2025. (period nakon pristupanja EU), uvećali smo neto emigracioni gubitak u starosnim grupama 20–29 godina, tako da se povećava dva puta – dva puta je veći nego neto migracija u drugim mlađim starosnim grupama (do 54 godina). Takođe smo srazmerno povećali neto emigraciju u starosnoj grupi 30–34 godine, ali ipak ne toliko značajno kao u mlađim starosnim grupama. Na ovaj način sledimo iskustvo Poljske na istom stupnju evropskih integracija. Za period 2026–2040. pretpostavili smo starosnu strukturu „ciljne“ distribucije za starosne grupe 0–54, sa negativnim predznakom za period 2026–2036. i pozitivnim za period 2036–2040, i održali nivo tokova u starosnim grupama 55 godina i više, kao i u prethodnom periodu.

U scenariju *politike prema povećanoj neto migraciji*, pretpostavljeno je da je starosni profil migranata u prvom petogodišnjem periodu isti kao i u „optimističkoj“ prognozi. Od drugog perioda nadalje, pretpostavljeno je da će neto migracioni tokovi u starosnim grupama preko 55 godina biti stabilizovani, dok će u mlađoj populaciji odnos između veličine neto migracije u raznim starosnim grupama biti isti kao i u prvom projekcionom periodu.

Tabela 9. Migracioni tokovi iz/u Srbiju, Kosovo/UNSCR 1244 i Crnu Goru prema šest odabranih evropskih zemalja, prosek za period 2009–2010.

	Emigracija	Imigracija	Neto migracija
	iz Srbije	u Srbiju	u Srbiju
Nemačka	10.500	9.772	-727
Italija	2.359	402	-1.957
Holandija	212	156	-56
Slovenija	2.776	2.450	-326
Švedska	933	143	-790
Norveška	213	31	-182
Zbir 6 zemalja	16.991	12.953	-4.038
	sa Kosova/ UNSCR 1244	na Kosovo/ UNSCR 1244	na Kosovo/ UNSCR 1244
Nemačka	5.299	1.976	-3.323
Italija	2.644	80	-2.564
Holandija	33	7	-26
Slovenija	2.159	1.172	-987
Švedska	997	28	-969
Norveška	169	13	-157
Zbir 6 zemalja	11.300	3.276	-8.025
	iz Crne Gore	u Crnu Goru	u Crnu Goru
Nemačka	454	355	-98
Italija	49	8	-41
Holandija	28	19	-9
Slovenija	102	63	-39
Švedska	90	11	-79
Norveška	18	4	-14
Zbir 6 zemalja	739	460	-279

	iz Srbije i sa Kosova/UNSCR 1244	u Srbiju i na Kosovo/UNSCR 1244	u Srbiju i na Kosovo/UNSCR 1244
Zbir 6 zemalja	28.292	16.229	-12.062
	iz Srbije, sa Kosova/UNSCR 1244 i iz Crne Gore	u Srbiju, na Kosovo/UNSCR 1244 i u Crnu Goru	u Srbiju, na Kosovo/UNSCR 1244 i u Crnu Goru
Zbir 6 zemalja	29.030	16.689	-12.341

Napomena: Korekcionni faktori primenjeni su na originalne podatke iz Nemačke (0,71 za emigraciju iz Nemačke i 0,81 za imigraciju u Nemačku)

Izvor: *Eurostat*, nacionalni zavodi za statistiku navedenih zemalja i procene autora

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

314(497.11)

КУПИСЗЕВСКИ, Марек

Uticaј demografskih i migracionih tokova na Srbiju / [autori
Marek Kupiszewski, Dorota Kupiszewska, Vladimir Nikitović]. –
Beograd : Međunarodna organizacija za migracije, Misija u Beogradu,
Projekat “Jačanje kapaciteta institucija Republike Srbije za upravljanje
migracijama i reintegraciju povratnika” (CBMM), 2012 (Beograd : Dosije
studio). – 110 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

„Ova studija izrađena je u okviru projekta ‘Jačanje kapaciteta institucija
Republike Srbije uključenih u upravljanje migracijama i reintegraciju
povratnika’[...] “ --> str. 8. – Tiraž 200. - Napomene uz tekst. –
Bibliografija: str. 94–100.

ISBN 978-86-85003-13-4

a) Србија – Становништво – Демографска истраживања
COBISS.SR-ID 194941196

Projekat finansira Evropska unija preko Delegacije Evropske unije u Republici Srbiji